

ШЫН

№ 34
(17678)2009 чылдың
апрель 2,
четвергСадар өртээ
4 рубль.

Иитилел-политиктиг солун ■ 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тыва Республиканың Чазаанда

КОЛ КИЧЭЭНГЕЙНИ – КӨДЭЭЖЕ

Бии-Хемниң улуг ажыл-агыйында

Константин ЛАПOTO:

“ДЕТКИМЧЕ БОЛЗА, БУТ КЫРЫНГА БЫЖЫГ ТУРУП ШЫДААР БИС”

Бии-Хем кожуунда республиканың көдээ ажыл-агыйының төөгүзүнде Ленин ордениниң кара чаңгыс эдилекчизи, хөй санныг шаннал-макталдыг, ат-алдары-биле сурагжаан “Кызыл тараачын” совхозтун баазына тургустунган «Нива» АБК-зи бо чылгы кыштаг-лаашкынның нарын байдалда эртип турарының дугайында оон даргазы Константин Лапото (чурукта) чугаалады. Ол боду “Нива” көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативининг ажылдакчыларының дилээ-

биле эрткен чылдың декабрь 24-тен эгелеп ук ажыл-агыйны удуртуп эгелээн болду. Мурнуку чылдарда ол “Кызыл тараачын” совхозту директорлап база турган болгаш бо ажыл-агыйны удуртуруга аргадуржулга талазы-биле элээн шыырак болгаш бүдүрүлгениң төөгүзүнде оон чедишкinnerин, амгы үеде оон шитпирлээр ужурулг айтырыгларын дөгөрезин билир удуртукчу.

(Уланчызы 2-ги арында).

Март 31-де Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Хуралды Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Кара-оол башкарып эрттирген.

Чазак Даргазы хүн айтырыын чугаалажып бадылаан соонда, Москвага болгаш Новосибирск хоорайларга сургакчылап чораанының дугайында дыңнадыгны кылган. Эрткен неделяда Чазак кежигүннери, яамылар сайыттары Москваже сургакчылап, боттарынга хамаарылгалыг яамыларынга барып, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп, адырлар аайы-биле ажылдарны чоруткан. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Россияның көдээ ажыл-агый сайыды Елена Скрынник-биле ужуражып, республиканың көдээ ажыл-агыйы-биле таныштырган. Март 26-да болган ужуражылгага сайыт Е. Скрынник мал ажыл-агыйлыг республикага сүт бүдүрүлгезин болгаш ону болбаазырадыр программаны деткип, 2008 чылда сүт бүдүрүлгези 53,8 муң тонна турган болза, 2012 чылда ол 75,0 муң тонна чедерин көргөн программаны чөпсүнүп, Чазактын талазындан республикага дуза көргүзерин чугаалаан.

Мурнунда турган улуг совхозтарның биче хемчээлдиг кооперативтер апарганы, оларның кошкак материал-техниктиг баазаның эргижирээнинден иити сүттүн бүдүрүлгези ийи катап кызырылган, ол 25,7 муң тонна апарган. Бир чурттагыча онааштыр алгырга, сүттүн хереглели 260 килограммдан 174 кг деңнелге чедир кызырылган.

Сайытка кирип чугаалашкан көдээ ажыл-агый программанын езугаар республикага үениң негелдези-биле чаа технология-биле ажылдаар 1900 баш инектиг, про-

дукцияны болбаазырадыр үндүрер 7 сүт-бараан фермаларын ажылдары көрдүнгөн. Ол ышкаш ук-саалыг аныяк бода малды садып алыр сорулга база салдырган. Программаны боттандыраары-биле бо чылын 365 млн. рубль көрдүнгөн, оон иштинден 257,9 млн. рубль федералдыг бюджеттен, 70 млн. рубль республика бюджетинден, 28,3 млн. рубль бюджеттен дашкаар орулгалардан кирер.

Чазак Даргазы Ш.Кара-оол субботада, март 28-те, Новосибирск хоорайга Сибирь федералдыг округтун губернаторларының, республикаларның Баштыңнарының, Президентилеринин Россия Федерациязының Чазааның Даргазының оралакчызы С.Б. Иванов-биле ужуражылгазынга киржип чораанын, аңаа Россияның Чазааның кризиске удур программанын сайгарып чугаалашканын таныштырган. Ол чоруп тургаш Красноярск крайның губернатору Хлопонин-биле ужуражып, Красноярск хоорайга Тываның арыг ээдин садар чер чөпшээрер бээрин дугурушкан.

Бо чоокку үеде «Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге делегейиниң саң-хөө кризисининг чедирип турар аар уржуктарын чавырылдырар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның ап чорудуп турар хемчеглеринин дугайында» илеткелди Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол Дээди Хуралга кылып. Оон төлөвилелин Чазак хуралынга хүлээп алган.

Россияның Кадык камгалал, социал хөгжүлдө яамызынга «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунга аар уржуктарның чавыр-

лыры» программа деткимчени алган. Федералдыг бюджеттен 142,5 млн. рубль деткимчени бээри көрдүнгөн, а республика бюджетинден 7,5 млн. рубльди чедир акшаландыраар.

2009 чылда республикада ажыл чок деп санадып турарларның саны 30 муң чедип турар. Оларга ажыл чок дээш пособие акшазы район коэффицентизи-биле катый 1190-дан 6860 рубль болуп турар. Чамдык улус ол акшаны анаа-ла ап олурар деп бодап турар, ол ыңдыг эвес, ону 4 ай иштинде бээр. Моон соңгаар ажыл чок улустун пособие акшазын хоорай, суурлар чаагай-жыдарынче, огород, сад ажаап турарларга, үениң аайы-биле тур ажылдарда ажылдап турарларга бээри-биле тускай программаларны ажылдап кылыры негеттинип турар дээрзин хуралга чугаалашкан. Организацияларга ажылдан массалыг кызырылда болур таварылгалар тургустунуп келир болза, ажыл чок арткан кижилернин мергежили солуп алыры-биле өөредир бири чергениң айтыры болурун база чугулага алган.

Көдээ ажыл-агый яамызы республикага улуг болгаш ортумак ажыл-агыйларны тургузары-биле субсидияны бээрин чурумчудуп, тарамык, бичи ажыл-агыйларның продукциязын боттары болбаазырадыр үндүрер улуг бүдүрүлгелер кылыры-биле ажылдарны органнастап турар. Ынчангаш шээр малдың чаш төлүн өстүрүп турар «мунчуларга» дузаны кадарын көргөн. Көдээниң ишчилеринге көдээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрүп сайгарары-биле федералдыг бюджеттен 220 млн. рубль көрдүнгөн.

Чазак хуралынга өске-даа 16 айтырыгларны чугаалажып, тус-тус доктаалдарны хүлээп алган.

Светлана МОНГУШ.

«БОДУВУСТА ЧИГ ЭТ БАР-ДЫР, БУДУРЕР КҮЗЕЛДИГ КИЖИ БАР БЕ? ... ДУЗАЛАЖЫЫЛЫ»

Дүүн, апрель 1-де, республиканың «Бизнес-инкубатор» деп сайгарлыкчы чорукту деткири-биле тургускан албан черинге республиканың аныяк сайгарлыкчылары-биле ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, ТР-ниң Чазааның Даргазының бири оралакчызы Сергей Тен ужурашкан.

Сайгарлыкчы чорукту сайзырадырынче угландыр ажыткан бо төптө ажылдап эгелээн сайгарлыкчыларның аразында чыл безин четпейн, республика хамаанчок, оон кызыгаарындан дашкаар бүдүрүлгелер-биле харылзааны тудуп, бодунуң ажыл-чорудулгазын көскүзү-биле калбартып, бодунуң херээн езулуг тып алган сайгарлык-

чыларның ажылын көргөш, оларның кабинединден кижилер бүрүзүнүн сагыш-сеткили көдүрлүүшкүнүг үнөр чорду. Ол дээрже полиграфтыг ажылдар күүседип турар Аяна Биче-оол, даштыкы реклама талазы-биле ажылдап турар Владимир Журавлев, инновация технологияларының талазы-биле бүдүрүлгениң чингине директору

Аяна Монгуш дээш, оон-даа өскелер-дир.

Оларның кылып чорудуп турар ажыл-херээнден Москвада «Богатырь» кондитер

фабриказы «Күзелин бүтсүн», «Аас-кежикти сеңээ» деп шоколадтарны, космос ракеталарын будуп турар хуулгазын бүдүмөл будук-

тарны болгаш найысыла-лывыста садыг четкилери, албан черлерининг адрестерин чуруп, каастап турарының чажыттарын көөр аас-

кежиктиг болдум.

Барыын-Хемчик кожуундан Евгений Сюрюн, Улуг-Хемниң Торгалыгдан Геннадий Дамба болгаш Тожудан аныяк сайгарлыкчыларның үскүлөжип турар айтырыгларындан эгелээш, дуржулга-лыг апарган сайгарлыкчылар А.А. Двинский, Л.Н. Филимонова оларның көдүрүп турар чидиг айтырыгларынга чедир Ш.В. Кара-оол дарый харыыларны берген.

Айлаң ДАРЖАА.

Ай-кыс Маспык-оолдун тырттырган чуруу.

Ужуражылгадан репортажты солунуң дараазында үндүрүлгезинден номчуур силер.

Константин ЛАПОВО:

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Кыштаглаашкынның нарын байдалыга хамаарыштыр Константин Константиновичиниң чу-гаазы-биле алырга, ажил-агыйда ам кончук дээн сүткүр инек малдың чири сигени шуут төнгөн деп болур. Ынчангаш берге байдалдан уш-тунарда бүдүрүлгө кооперативи немей акша-хөреңгини тыпкаш, кожуунда болгаш республиканың чоок-кавы кожууннарында хуу малдыг, ажил-агыйлыг кижилериниң артыкшылдыг сиген-ширбилин-даа, кожа чыдар Красноярск крайның Ермаков районундан 25 тонна пресстээн сигени-даа садып алыр ужурга таваржып турар. Хар ам чаа-ла эрип эгелээн болгаш, сигенин хову-шөлдерни далбайлааш, улуг-даа, аныяк-даа малды одарже үндүрүп эгеледвис. Ол ышкыш шөлдерде эрткен чылгы дүжүттен артып калган саванни-даа чыыр ужурга таваржып тур бис ийин.

Фермада 560 баш бода мал, оларның иштинде 240 баш төрүүр инектер бар, ам дээрзинде ында чүглө 35 баш бызаа төрүттүнген, оларныкы өлүп хораар таварылгалары чок. Аар-берге-даа болза, шыдаар шаавыс-биле малдың деңгелин чогулгалыг байдал-биле

“ДЕТКИМЧЕ БОЛЗА, БУТ КЫРЫНГА БЫЖЫГ ТУРУП ШЫДААР БИС”

кыштаглаашкынны алып эртерин кызыдып тур бис. Ажырбас, чаш бызаа-малды камгалап кадагалап, ажилчыннар-биле карак кызыл ажилдаарын хүлээнип алдывыс. Бо чай, күс дургузунда келир кышты хүр-менди эртип алыр сорулга-биле мал чемин ыяап-ла чедер болгаш артар кылдыр белеткээр сорулганы мурнувуста салып алган бис. Ажилчыннарга соксаал чок ажылы дээш черге чедир мөгөөр мен, олар эвес болза, мал шагдала кырлып каар турган боор ийин. Акша-шалыңны олар 2 чыл дургузунда ап көрбээн-даа бол, төрөөн кооперативи дээш сагыш човап, халас-даа болза ажылын кылып, мал бажын хоратпазы-биле кызып-кылайып турлар. Ажилчыннарның шалыңыга хамаарышкан өрө-шире ам бо үеде 1300 муң рубль чедер берген. Кожуунуң прокуратуразы ажилчыннарга шалың төлөвээн дээш менээ улуг торгаалды онаады. База янзы-бүрү үндүрүлгө төлөттинмээнинден

улуг чүк бооп, ажилга шаптык болган өрөлөривис бажын ажыр. Арбитраж суду Пенсия фондузунга 834 муң рубль түңнүг дадывырны төлээрин доктаадып калды, ол шийтирнни күүсидирин соңгаар-ладып, 4 ай хуусаа бээрин дилээримге, суд улугу харын уткуштур келдилер. Электри күжү дээш эрткен чылдан эгелеп 600 муң рубль хемчээлдиг өрө чыгылы берген. Малдың бо үеде күш-деңгели арай кошкак турда, оларның продукциязы кончук эвээш, садар сүт-даа чок ийин. Хар эрип эгелээр, черле чүгээр, даңгаар эртен малды одарларже үндүрүп, хүнзедир хову-шөлге-ле хүнзээр, а кежээ дүжөргө, оларга бичин сиген, саваны каап берип тур бис.

Часкы үеде бир дугаар шийтирлээр ужурлуг планывис – часкы хову ажилдарына ыяк белеткенип алыры. Сенажка ажылгаар тараа культуралары белеткээрине үр-эин база чок, суланың 100 хире тонна, арбайның 25 тонна, кызыл-

тастың 12 тонна үрезини херек бооп турар. Боттарывыста 100 хире тонна ак-тараа үрезини бар.

“Нива” АБК 10 тракторлуг, 10 чүк сөөртүр автомашиналыг, 7 комбайныг. Техникавыс сандарап эргижирээн болганда, аңаа 1200 муң рубльге артык кезектер база херек. Оларны долаага арттырып, агробанкыдан чээли алыр дээр, эрги дээш албас боор-дур. Шак бо айтырылганы шийтирлээр-биле республиканың Чазаның Даргазынга ужуражып, бистиң ажил-агыйыска узун хуусаалыг чиигел-делиг чээлини бээрин чөпшээрээрин дилеп турар бис. Чээлини бо шагда улуг хуулар-биле бээр, оон уржуундан бис оон-даа артык улуг өрө-ширеге дүжөр бис деп чүүлү билип турар бис, ынчалза-даа оон өске арга чок-тур. Биске бичин-ле дуза болза, бис бут кырынга туруп, берге байдалдан үнүп шыдаар аргалыг бис. Ажилчыннармын шууту берге байдалды сайгарып билип турар, ынчангаш

олар менээ ынанып бүзүрээр-дир. Ынчангаш мен оларның бүзүрелин ышкынмазы-биле төнчүзүңгө чедир туржур мен, херек болза, Россияның Президентизинге-даа, чаа херээр сайытка-даа чагаа бижип, а херек болза, ужуражып чедер мен.”

Чоннуң ажил-хожулду, хырын тодуг, экти бүдүн амыдыралы дээш, биеэги үеде республиканың иштинге ат-алдарлыг ажил-ижи-биле бирги одурулгарга чоруп турган ажил-агыйны буурадып дүжүреринге удур хемчеглерни чорударына бүгү-ле күжүн кирип турар Константин Лапотога канчап каттышпас боор.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының бо чылын бирги ээлчегде кылып чорудар хемчеглеринде республиканың күрүнениң болгаш муниципалдыг каттышкан ортумак болгаш биче хемчээлдиг бүдүрүлгелеринге чогуур деңгелдиг дуза-деткимчени чедирер сорулга бо бүдүрүлгени оюп эртпейн баары, аңаа Чазактын талазындан бүгү-ле дузаны чедирери, а ажил-агыйның талазындан ол дузаны шын ажыглап, өрө-ширеден адырып, бурунгаар сайзыралдыг ажил-чорудулгазын эгелээр күзеничиг.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

КРИЗИСКЕ УДУР ПРОГРАММА: саналдар, бодалдар, сүмелер

ТОДАРГАЙ СОРУЛГАЛАР САЛДЫНГАН

Чурттуң удуртукчуларының, политиктериниң, экономистерниң чугаалап турары-биле алырга, 2009-2010 чылдарда делегейге, чуртка саң-хөө, экономиктиг кризистин болурун, чамдык бүдүрүлгелер хоозурап, хагдынып, ажилчын олуттар кызырлып, херексел барааннарының өртөктери өзөр. РФ-тиң Президентизи Д.Медведев, РФ-тиң Чазаның Даргазы В.В. Путин оон дугайында телевидениеге, солун-сеткүүлдерге каш удаа сагындырып, регионнар аайы-биле хуралдарны эрттиргилээнин билир бис. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Караол аңаа хамаарыштыр хуралды база эрттирген турган.

Амдыызында уржуктары улуг-ла эскертинмезе-даа, кризис бистиң Сүт-Хөл кожууну база оюп эртпээн. Херекселдин эргежок чугула барааннарының өртөктери өзүп эгелээн. Чижээлээр, бир хлебтин өртээ 18 рубль турганындан 20 рубль чедир, бир шоодай картофельдин 1000 рубль четкен. Эмнелгеде чыдып эмнедир оруннарның санын эвээжидип, структуразын өскөртүп турары-биле төп кожуун эмнелгезинден 16, Кызыл-Тайга суму чагыргазының «Шон-чалай» уруглар садигинден 5 ажил-дакчы кызырлыдага таваржырының кырында келген. Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарның төп эмнелгелерин дүжүргүлээш, Чадаанага кадар деп чугаалар база чоруп турар. Бир эвес ынчап баар болза, кызырлыдага таваржыр ажилдакчыларның саны көвүдээр. Удуртулга аппараттарына чоорту кызырлыдалар болуру база билдинип турар.

Кожуунуң удуртулгазы, кожуунуң чонну ажилга хаара тудар төвү кызырлыдага таваржыр болгаш ажил чок хамаатыларны ажил-агыйга таарыштыр тургузар, үениң негелдезинге дүжүп турар мергежилдерге өөредир, төлевирлиг ажилдарга хаара тудар, өөредилге черлерин доозуп келгеннерниң стажировказын эрттирер, күзелдиг хамаатыларны өске регионнарда

хостуг ажилчын олуттарже көжүрер болгаш өске-даа ажилдарны чорудуп турар. Төп эрткен чылын 728 ажил чок хамаатыларны ийи ай хуусаалыг ажилдарга кириштирип, 793 муң рубльди төлөп берген. 41 хамаатыларны янзы-бүрү мергежилдерге өөредилгезинин хөлө-зинин, өөренип турган үезинде стипендиязын, күрүнө автобузунга өөренир черинге чедеринин аай-дедир орук хөлөзинин база херек апарган таварылгаларда ниитинин чурттаар черинин хөлөзинин төлөп берген. Мергежил чедип алганнарның 80 хуузу амыдыраарының ар-газын тыва бергеннер, а чамдыктары мергежилдин аайы-биле өөредилгезин уламчылап турары — багай эвес көргүзүг.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 24-те «2009 чылда Тыва Республиканың ажил чок хамаатыларын кыска хуусаалыг курстарга мергежилдерге өөредиринин, кадрларның билиин бедидеринин болгаш эде белеткээринин талазы-биле күрүнө чагы-нын дугайында» №784 доктаалыга база яамыларның чагыларынга, Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар талазы-биле күрүнө албаны агентилелдин берген хуваалдазынга дүүштүр 49 ажил чок хамаатыларны янзы-бүрү мергежилдерге өөредир планныг бис. Бо хүннерде удуртукчунуң

секретары, грейдеристин, хлеб быжырыкчыларының мергежилдеринге ажил чок хамаатыларның өөредилгези Кызылдың, Шагаан-Арыгның профессионал училищелеринин баазаларында эгелей берген. Шилип алдынган мергежилдер сайгарлыкчы чорукту эгелээринге, боттары ажил-агый тып алырынга кончук таарымчалыг болуп турар.

Бюджет организацияларында штат расписаниезинин, бүдүрүлгелеринин ажилдакчыларының саны кызырлып, долу эвес ажил хүнүнче, неделязынче шилчип, ээлчег чок, төлевир чок шөлээжэ үндүрүп турары чонну дүвүредип, чонну ажилга хаара тудар төптүң ажилдакчыларының харысалгазын улгаттырып турар. Улуг харысалганы медресе билгеш, төптүң ажилдакчылары суурларже, албан организацияларже үнүүшкүннерни график езугаар чорудуп, Чазактын доктаалдарын, хоойлу-дүрүмде өскерилгелерни чонга таныштырып, тайылбыр ажилдарын чорудуп эгелээн. Семинар-хуралдар Алдан-Маадыр, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга, Суг-Аксы суурларга организацияны эрткилээн болгаш тус черлеринин удуртукчулары сонугалдыын көргүзүп, чонну чарлап, организацияжып бергеннер. Алдан-Маадыр суму чагыргазының оралакчысы Раиса Ооржак, Кара-Чыраа сумузуңуң баштыңы Иван Монгуш, Суг-Аксы сумузуңуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Анисья Монгуш бистиң ажилымыска деткимче көргүскени дээш солун дамчыштыр четтиргенивисти илередип тур бис.

Кризистин уржуктарын алып эртеринин хемчеглеринге хамаарышкан Россия Федерациязының Чазаның 2008 чылдың декабрь 31-де «Россия Федерациязының

субъектилеринде күш-ажыл рыно-гунда дүжүрүлгө байдалды чагы-рылдыраарының хемчеглерин бот-тандыраары-биле Россия Федера-циязының субъектилеринин бюдже-динге федералдыг бюджеттен суб-сидияны бээринин дугайында» № 1089 доктаалы чугула черни ээлеп турар. Доктаалда кызырлы-дага таварышкан азы таваржыры-ның кырында келген болгаш ажил чок арткан хамаатыларның профес-сионал мергежилдин бедидеринин, билиг-мергежилдин кризистин бай-далдарына дүүштүр эде белеткээр-инин, хууда сайгарлыкчы чорукту эгелээринче, төлевирлиг ажилдар-ны организацияларына, эге болгаш ортумак тускай профессионал ортумак тускай өөредилге чедип алганнарның стажировказын эр-тиреринге болгаш өске-даа хем-чеглерге 44 млрд. рубль көрдүнген, оон хуваалдазын регионнар аайы-биле чоруткан. Аңаа хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазаа тускай доктаалды хүлээп алган. Ук док-таалда кожууннар аайы-биле акша-хөреңгинин үлелгезин, өөредир мергежилдеринин, организация-тар төлевирлиг ажилдарның чижек хевирлерин тодаргайы-биле айты-кан. Айтырыгны чугулалап көргөш, кожуун чагыргазының коллегия-зынга чугаалажып көргөн болгаш хемчеглеринин планын бадылаан.

Немелде акшаландырыш-кынны федералдыг болгаш Тыва Республиканың бюджеттеринден көрүп турарын барымдаалааш, кызырлыдага таваржып турар бол-гаш ажил чок арткан хамаатылар-ны хаара тудары-биле немелде ажилчын олуттары («өзүлден чокчаларын») тургузары планнат-тынган. Алдан-Маадырга дээрбени (дериг-херексели саттынган), чугай өрттедири, Ак-Дашка тууыбу бүдү-рери, суй белектер кылыры, хлеб

быжыраары, Бора-Тайгага ыяш дилдирер черни ажилдадыры, идик септээр болгаш даараары, теле-визор септээр, Суг-Аксынга амыдыралдың дериг-херексел-дерин септээр, баш таарары, чурук тырттырар черни, сүт хүлээп алыр пунктуу, эт садар садыгны ажыдары, Кара-Чыраага тыва чен-нерни белеткээр, Кызыл-Тайгага хлеб быжыраар черни, Ишкинге тудуг материалдарын, бажын, чу-нар-бажын тудуун белеткээр, чон-га садып-саарары көрдүнген. Үс-түнде айыттыг хемчеглер бот-таны бээр болза, кожуунга 50-60 хире немелде ажилчын олуттар ажыттынар.

РФ-тиң Чазаның 2008 чылдың декабрь 31-де № 1089 доктаалында кызырлыдага таварышкан хамаа-тыларга ажил чок дээш дузаламчы акшаны сайгарлыкчы чорукту сай-зырадырынга, боду хууда дузалал ажил-агыйын ажыдып алырынга бүдүн чылдың хемчээлинге хары угда берип болуру чоннуң сонуга-лын болдуруп турар. База ажил-дап турган организациясында кы-зырлыдага таварышкан ажилдак-чыларны ажилга хаара тудар төп аразында керээ чаргаш, ажилдак-чыга төлөп бээр-биле организа-цияның санажылга агар санынче акшаны шилчидип берип болуру таарымчалыг болуп турар.

Кожуунуң чонну ажилга хаара тудар төвү РФ-тиң, ТР-ниң Чаза-ның доктаалдарын күүсөдир, кы-зырлыдага таварышкан болгаш ажил чок хамаатыларны ажил-агыйга хаара тудар, кризистин уржуктарын алып эртер дээш ажилдарны чорудар апар.

Дамдынчак ХОВАЛЫГ,
Сүт-Хөл кожуунуң чонну
ажылга хаара тудар күрүнө албан
черинин директору.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг албан черин тургузарының дугайында

2008 чылдың декабрь 24 № 778 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Хамааты кодекзиниң 120 чүүлүгө, 1999 чылдың октябрь 6-да «Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужу-дуга (төлээлекчи) болгаш күүседикчи органнын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» № 184-ФЗ Федералдыг хоойлунун 26.3 чүүлүгө, 2007 чылдың декабрь 30-де № 1123 «Тыва Республиканың бар күрүне албан черлериниң хевирин өскерттириниң аргазы-биле Тыва Республиканың автономнуг албан черлерин тургузарының дугайында санал-оналдарны сайгарып көөрүнүн Чурумун бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ болза:

1. «Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Күрүне албан чериниң бар хевирин өскерттириниң аргазы-биле «Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан черин тургузар.

2. «Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан чериниң тургузукчузунун хүлээлгелерин Тыва Республиканың Чазаның дамыдыр.

3. Дараазында капсырылгаларны бадылаар:

«Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан чериниң Уставын; шимчeves хөреңги объектилерин болгаш онза үнелиг шимчээр эт-хөреңгини киригени-биле «Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан черинге быжыглан Тыва Республиканың күрүне эт-хөреңгизиниң

составын.

4. Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының ямызы бо доктаалдың 3-ку пунктунда айтыкан күрүнениң эт-хөреңгизин «Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан черинге, оперативтиг башкарылга эргезинге доктаат-тыгган чурум езугаар быжыглаар.

5. Чазак Аппарады (Кочергин) доктаат-тыгган чурум езугаар:

«Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан чериниң директору-биле күш-ажыл керээзин чарарын;

«Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан черин тургузары-биле холбашкан эргежок чугула организастыг болгаш юридиктиг ажылдарны боттандыраарын хандыраар.

6. «Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан чериниң Уставының күрүне бүрүткелин кылган хүнүнден эгелээш, 2008 чылдың июнь 4-те № 344 «Тыва Республиканың Чазаның автобаазасының Дүрүмүн болгаш структуразын бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

7. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

8. Бо доктаалдың күөсөлдөзү дээш контролду Чазак Аппарадының удуртукчузу – Тыва Республиканың сайыды В.А.Кочергинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 24-те № 778 доктаалы-биле бадылаан

«Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан чериниң УСТАВЫ

1. Ниити дүрүмнер

1.1. «Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан чери (моон ыңай албан чери дээн) «Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» бар күрүне албан чериниң хевирин өскерттир арга-биле тургускан.

1.2. Тургузукчузу Тыва Республиканың Чазак болур (моон ыңай тургузукчу дээн).

1.3. Албан чериниң долу ады: «Тыва Республиканың Чазаның автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан чери. Хурааңгайлаан ады: «ТР-ниң Чазаның автобаазасы» КААЧ.

1.4. Албан чери боду тускай балансылыг, банкыларда санажылга болгаш өске-даа агар санныг, бодунуң адын бижээн борбак таңмалыг, бланкаларлыг (хуудус).

1.5. Албан чери шимчeves эт-хөреңгиден болгаш оларга быжыглаттыгган азы ол эт-хөреңгини садарына тургузукчунуң аңаа үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле садып алган онза үнелиг шимчээр эт-хөреңгиден аңгыда, оларга быжыглан эт-хөреңги дээш бодунуң хүлээлгелериниң талазы-биле харыылаар.

Албан чериниң эт-хөреңгизиниң өнчү ээзи албан чериниң хүлээлгелериниң талазы-биле харыысалга чүктевес.

1.6. «Тыва Республиканың автобаазасы» КААЧ-ның оперативтиг башкарылга эргезинге быжыглан Тыва Республиканың эт-хөреңгизиниң өнчү ээзиниң бүрүн эргезин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың амгы күштүг хоойлужу-дугазы-биле тодарадып тургускан чурум езугаар болгаш хемчээлдерге Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының ямызы боттандыраар.

1.7. Албан чери коммерция организация-зы эвес болур, бодунуң адындан эт-хөреңгини садар болгаш хууда эт-хөреңги талазы-биле эвес эргезин боттандыраар, хүлээлгелерлиг болур, сударга, оң иштинде Россия Федерациязының хоойлужу-дугазына

дүүштүр чаргыны доора кижиге чардыраар сударга хомудакчы болгаш харыылакчы кылдыр чүве чугаалаар эргелиг.

1.8. Тургузукчу шимчeves эт-хөреңгини база тургузукчунуң автономнуг албан черинге быжыглан азы ындыг эт-хөреңги садарына тургузукчунуң аңаа үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле автономнуг албан чериниң садып алганы онза үнелиг шимчээр эт-хөреңгизин тудуп тургузарына чарыгдалдарны, үндүрүг онаар объектилер кылдыр чогуур эт-хөреңгини, оң иштинде чер участоктарын санап турар үндүрүг төлээринге чарыгдалдарны өөренип көргени-биле сорулгаларны күүсөдириниң саң-хөө хандырылганын, а ол ышкаш доктаат-тыгган чурум езугаар бадылаттыгган программаларны иштинге автономнуг албан черин хөгжүдериниң саң-хөө хандырылганын боттандырып турар. Тургузукчунуң база Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының ямызы-биле дугуржулга езугаар шимчeves эт-хөреңгини азы тургузукчунуң автономнуг албан черинге быжыглан азы ындыг эт-хөреңги садарына тургузукчунуң аңаа үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле автономнуг албан чериниң садып алганы онза үнелиг шимчеп турар эт-хөреңгизин арендага дужааган таварылгада, ындыг эт-хөреңгини тударының саң-хөө хандырылганын тургузукчу боттандыраар.

Албан чериниң ажил-чорудулганын саң-хөө хандырылганын Тыва Республиканың республика бюджетинден субвенциялар болгаш субсидиялар хевиринге болгаш өске-даа федералдыг хоойлулар-биле хорут-тунмаан дөстөрдөн боттандыраар.

1.9. Албан чери бодунуң ажил-чорудулганын Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, федералдыг хоойлужу-дуганы, Тыва Республиканың хоойлужу-дуганын, а ол ышкаш бо Уставты удуртулга болдуруп ажалдаар.

1.10. Албан чериниң турар чери: Кызыл

хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың дугаары 5 «а».

2. Албан чериниң сорулгалары болгаш хүлээлгелери

2.1. Албан черин Тыва Республиканың Чазаның Даргазының (моон ыңай Чазак Даргазы дээн), Тыва Республиканың Чазаның (моон ыңай Чазак дээн) Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының (моон ыңай Чазак Аппарады дээн) база Тыва Республиканың өске-даа күрүне органнының ажил-чорудулганын автомобиль транспорту-биле хандыраар сорулга-биле тургускан.

2.2. Албан чери бодунуң ажил-чорудулганының кол сорулганы кылдыр орулга алырын эвес, ынчалза-даа төлевирлиг ачы-дузаларны чедирер база ону тургусканының чогуур сорулганын езугаар сайгарлыкчы ажил-чорудулганы кылыр эргелиг.

2.3. Бо Уставтың 2.1.пунктузунда айыттыгган кол сорулгаларны чедип алыры-биле албан чери дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

2.3.1. Кол сорулганын дүүштүр:

– Тыва Республиканың Чазаның даалганы-биле автотранспортту ажыглаар болгаш автотранспортту бээр талазы-биле Чазак Аппарадының удуртукчузунуң бадылаан чурумун күүседир;

Чазак Даргазына;

Чазак Даргазының оралакчыларына;

Чазак Аппарадының, Чазак Даргазының Канцеляриязының бадылаан даңзы езугаар албан-дужаалдыг кижилеринге;

– өй-шаанда техниктиг хандырылганы болгаш берип турар автомобильдерниң септелгезин хандыраар;

– эт-хөреңгиниң бухгалтер учедун, хүлээлгелерни болгаш саң-хөө-ажыл-агыжы операцияларны боттандыраар;

– Чазак Аппарадының удуртукчузунуң айтышкынын езугаар Албан чериниң машиналарга доктааткан бензин чарыгдалынын учедун чорудар;

– амгы күштүг хоойлужу-дугаа дүүштүр эт-хөреңгини, автомобильдерни, гараж болгаш өске-даа дериг-херекселди балансыга хүлээп алыр;

– Тыва Республиканың Чазаның шиитпир-биле автомобильдерни садарын, орнаарын болгаш балансыдан балансыже шилчидилгезин хоойлу-биле доктааттыгган чурум езугаар кылыр;

– Албан чериниң девискээринде турар бажың-балгаттарны болгаш улуг тудугларны эптиг ажыгалын, өрттүн айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин сагыырын хандыраар, аңаа хамааржыр бажың-балгаттарны амгы септелгезин, девискээриниң арыглаашкынын чорудар.

2.3.3. Чазак Даргазының даалгаларын, албан чериниң баш билип харыылаар айтырылгаларының талазы-биле тургузукчунуң даалгаларын күүседир.

2.3.4. Федералдыг хоойлужу-дугаа дүүштүр лицензия хереклеттинип турар ажил-чорудулганы боттандыраар эрге албан черинге ону алган хүнден эгелеп азы ында айтыкан хуусаада тыптыр болгаш бир эвес Федералдыг хоойлу-биле өске чүүл доктаат-тынмаан болза, лицензияның күштүг болур хуусаазы төнгөндө, соксаар.

3. Албан чериниң эт-хөреңгизи

3.1. Албан чериниң эт-хөреңгизи Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнгө турар болгаш ону оперативтиг башкарылга эргезинге быжыглаар.

3.2. Шимчээр болгаш шимчeves эт-хөреңгиге хамаарыштыр албан чериниң оперативтиг башкарылга эргези, амгы күштүг хоойлужу-дугаа-биле доктааттыгган таварылгалардан аңгыда, албан черинге ол эт-хөреңгини дамыткан хүнден эгелеп тыптыр.

3.3. Албан чериниң орулгалары бодунуң башкарылганын кирер болгаш бир эвес хоойлу-биле өске чүүл көрдүмзүн болза, ону тургускан сорулгаларын чедип алыры-биле ажыглаар.

3.4. Албан чериниң эт-хөреңгизи:

3.4.1. Тургузукчунуң албан черинге быжыглан эт-хөреңги.

3.4.2. Тургузукчунуң үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле садып алган эт-хөреңги.

3.4.3. Сайгарлыкчы ажил-чорудулгандан кирген орулгалар.

3.4.4. Кирген орулгалар-биле садып алган эт-хөреңги.

3.4.5. Албан черинге хоойлу-биле хорувайн турар (оң иштинде эки тураның эт-хөреңги дадыырлары база өргүлделер) өске-даа үндезиннер-биле кирген эт-хөреңги болур.

3.5. Тургузукчунуң чөпшээрели чокка албан чери шимчeves эт-хөреңгини болгаш тургузукчунуң оларга быжыглан азы ол эт-хөреңгини садары-биле тургузукчунуң үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле автономнуг албан чериниң садып алганы онза үнелиг шимчээр эт-хөреңгини башкараар эргези чок. Арткан эт-хөреңгини, оң иштинде шимчeves эт-хөреңгини, бир эвес хоойлу-биле өске чүүл көрдүмзүн болза, автономнуг албан чери боду айлап башкараар эргелиг.

3.6. Албан чери акша-хөреңгини болгаш өске-даа эт-хөреңгини өске юридиктиг эргелиг албан черлериниң эге капиталынче кириер азы өске арга-биле ол эт-хөреңгини өске юридиктиг эргелиг албан черлеринге оларның тургузукчузу азы бодунуң тургузукчузунуң чөпшээрели-биле чүгле киржикчи кылдыр дамыдыр эргелиг.

3.7. Албан чериниң угаан ажил-чорудулганының түннелдеринге база аңаа деңнээн тускайлаан акша-хөреңгиге эргезин Россия Федерациязының хамааты хоойлужу-дугазы-биле таарыштыр тургузар.

4. Албан чериниң эргелери болгаш хүлээлгелери

4.1. Албан чери дараазында эргелерлиг болур:

4.1.1. Бодунуң ажил-чорудулганын устав сорулгаларындан ап тургаш планнаар база боттандыраар.

4.1.2. Автотранспорттуң техниктиг хандырылганын болгаш ремонтузунга керээлерин чарар;

4.1.3. Албан чериниң балансында турар бажың-балгаттарны болгаш улуг тудугларны тудуп тургузар талазы-биле ажыгдал чарыгдалдарына керээлерни чарар;

4.1.4. Амгы күштүг хоойлужу-дугаа дүүштүр албан чериниң когаралдарын катап тургузар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр;

4.1.5. Оперативтиг бухгалтер, үндүрүг болгаш статистика учедун чорудар, учеттуң болгаш отчеттуг болурунун байдалдарын контролдаар, албан чериниң иштики кезектериниң ажил-чорудулганын түннелдериниң учедун тургузар;

4.1.6. Албан чериниң иштики кезектериниң ажил-чорудулганын хыналдаларын чорудар болгаш документиленни эде көөр;

4.1.7. Тургузукчу-биле дугуржулга езугаар элээниниң чылдагааны-биле дараазында ажыглаарына таарышпас дериг-херекселди, инвентарыны доктааттыгган чурум езугаар таарыштыраар азы үндүр бижир;

4.1.8. Оң башкарылганында турар республика эт-хөреңгизинден иштики кезектерни тургузар;

4.1.9. Доктааттыгган чурум езугаар структурлуг иштики кезектерни тургузар болгаш эде организастаар;

4.1.10. Албан черинге быжыглан эт-хөреңгини хавыраарының азы катап хуваарының дугайында саналды Тургузукчуга кириер;

4.1.11. Тургузукчу-биле дугуржулга езугаар албан черинге быжыглан эт-хөреңгини арендага дужаар;

4.1.12. Бодунуң баш билип харыылаар айтырынын иштинге Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужу-дугазы-биле көрдүнгөн чурум езугаар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының удуртукчулары-биле керээлерни (контрактыларны) чарар, өскерилгелерни кириер, үзер;

4.1.13. Доктааттыгган чурум езугаар уставка удур болбайн турар база күштүг хоойлужу-дугаа-биле чөрүшкөк эвес янзы-бүрү дугуржулгаларны кылыр;

4.1.14. Юридиктиг эргелиг албан черлеринге база хамаатыларга чедирип турар ажилдарны болгаш ачы-дузаларны амгы күштүг хоойлужу-дугаа дүүштүр доктаат-тыгган өртектер болгаш тарифтер талазы-

биле боттандылар;

4.1.15. Тургузукчу-биле дугуржулга езугаар албан чериниң штавын тодарадыр, албан чериниң ажылдакчыларының ажыл төлевириниң нормаларын болгаш байдалдарын амгы күштүг хоойлужудулгага дүүштүр тодарадыр тургузар.

4.2. Албан чери дараазында хүлээлгелиг:

4.2.1. Бодунуң ажыл-чорудулгазын хоойлужудулга-биле болгаш бо устав-биле тодарадыр тургускан ажыл-чорудулганың чогуур чүүлдеринге болгаш сорулгаларына дүүштүр боттандылар.

4.2.2. Албан чериниң балансызында турар автотранспортту белен байдалга тудар.

4.2.3. Албан черинге дамчыдыр берген эт-хөреңгини тускай сорулгазы-биле ажыл-лаар болгаш ооң кадагалалын хандылар.

4.2.4. Ажылдаарының айыыл чок байдалдарын хандылар, ажылдакчыларның социал камгалалының хемчеглерин боттандылар болгаш хоойлужудулга-биле доктааттырган чурум езугаар ажылчыннарга чедиртинген когарал дээш харысалганы чүктээр.

4.2.5. Ажылдакчыларга шалың төлевирин, эргежок чугула үндүрүг санаашкыннарын, дадывырларны база өске-даа төлөлгелерни өй-шаанда болгаш долу хемчээл-биле төлээрин хандылар.

4.2.6. Күрүне эт-хөреңгизиниң камгаладылганын, а ол ышкаш ажылчыннарын хууда камгаладылганын амгы күштүг хоойлужудулга-биле көрдүнгөн чурум-биле база таварылгаларда боттандылар.

4.2.7. Албан черинге быжыглаан эт-хөреңги дугайында медээлерни Тыва Республиканың Чазааның доктааткан хуусаа-зында болгаш чурум езугаар кириер.

4.2.8. Албан чериниң ажыл-чорудулга хыналдаларын Федералдыг хоойлужудулга-биле, Тыва Республиканың азы Тыва Республиканың Чазааның хоойлулары-биле төлээлеттирген органнар азы организациялар чорудары-биле байдалдарны тургузар, а ол ышкаш албан черинге дамчыткан күрүне эт-хөреңгизин тускай сорулгазы-биле ажылгаарын база камгалалын хандылар, күрүне органнарының төлээлеттирген кижилеринге айтырган документилерни база медээлерни бээр, а ол ышкаш айыткан кижилерге база өске-даа кижилерге албан чериниң ажыл-чорудулгазының хыналдазын боттандылары-биле ооң кандыг-даа документилери-биле таныжары-биле албан черинче шаптараазын чокка кириер эргени амгы күштүг хоойлужудулгага дүүштүр хандылар.

4.2.9. Чылдың-на бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында база оларга быжыглаан эт-хөреңгини ажылгаанының дугайында отчеттарны Россия Федерациязының Чазааның доктаатканы чурум езугаар, Тыва Республиканың Чазааның тодаратканы массалыг информация чепсектеринге парлап үндүрер.

4.2.10. Бухгалтер учедун чорудар, бухгалтер отчетун болгаш статистика отчетун Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааттырган чурум езугаар кириер.

4.2.11. Бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында медээни күрүне статистиказының органнарына, үндүрүг органнарына, өске-даа органнарда болгаш кижилерге Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгазына база бо Уставка дүүштүр бээр.

4.2.12. Дараазында документилерниң ажык чарлыын болгаш билдингир болурун хандылар:

- албан чериниң уставын, ооң иштинде олче кириген өскерилгелерни;
- албан чериниң күрүне бүрүткелиниң дугайында херечилелди;
- албан черин тургузарының дугайында тургузукчунуң шийтирин;
- албан чериниң удуртукчузун томуйлаар дугайында тургузукчунуң шийтирин;
- албан чериниң филиалдарының, төлээ черлериниң дугайында дүрүмнерни;
- албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң составының дугайында медээлерлиг документилерни;
- албан чериниң ажыл-чорудулгазының саң-хөө ажыл-агый планын;
- албан чериниң чылдың бухгалтер отчетун;
- албан чериниң чылдың бухгалтер отчетунун шынныының дугайында аудитор түннелин.

5. Албан черин башкаары

5.1. Албан черин эргелеп-башкаар талазы-биле тургузукчунуң баш билип харыылаар айтырыы

5.1.1. Албан черин эргелеп-башкаар талазы-биле тургузукчунуң баш билир айтырыына дараазында чүүлдер кириер:

- албан чериниң олче өскерилгелер кирип турар уставын бадылаары;
 - албан чериниң филиалдарын тургузары болгаш дүжүрери, ооң төлээ черлерин ажыдары азы хаары;
 - албан черин эде организастаары азы дүжүрери;
 - дамчыдылга актызын азы аңгылаштыларының балансызын бадылаары;
 - дүжүрер талазы-биле ажылдаар комиссияны томуйлаары база аразының база төнчү дүжүрериниң балансыларын бадылаары;
 - күрүнениң автономнуг албан чериниң хевирин өскертир арга-биле күрүнениң бюджет албан черин тургузарының дугайында шийтирни хүлээп алыры;
 - албан чериниң структуразын бадылаары;
 - албан чериниң штадын дугуржуру;
 - албан чериниң органнарының структураларын, баш билир айтырыгларын, оларны тургузарының чурумун, бүрүн эргелериниң хуусааларын болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун тодарадыры;
 - албан чериниң эт-хөреңгизин онза үнелиг шимчээр эт-хөреңгиге хамаарыштырының дугайында база онза үнелиг шимчээр эт-хөреңги хевирлеринге хамаарышпас болганындан албан черинге быжыглаттырган объектилерни онза үнелиг шимчээр эт-хөреңгиниң составындан үндүрериниң дугайында шийтирни хүлээп алыры;
 - оперативтиг башкаарылга эргезинге шимчeves эт-хөреңгини албан черинге быжыглаары база ол эт-хөреңгини албан черинден хавыраары;
 - шимчeves эт-хөреңгини база тургузукчуга быжыглаан азы ол эт-хөреңгини садары-биле тургузукчунуң үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле садып алган онза үнелиг шимчээр эт-хөреңгини аайлап башкаары-биле албан черинге чөлшээрел бээр дугайында шийтирни хүлээп алыры;
 - албан чериниң эт-хөреңгизи-биле, бир эвес ону кылырынга сонургалдыг кижилер албан чериниң хайгаарал чөвүлелинде хөй кезин турар болза, дугуржулгаларны, а ол ышкаш шимчeves эт-хөреңгиге болгаш онза үнелиг шимчээр эт-хөреңгиге хамаарыштыр дугуржулгаларны чүүлдүг деп көөрүнүн дугайында шийтирни хүлээп алыры;
 - албан чериниң удуртукчузун албан-дужаалга томуйлаары база албан-дужаалдан хостаары, албан чериниң удуртукчузу-биле күш-ажыл керээзин чарары, өскертири, үзери, ооң иштинде хуусаа бетинде;
 - албан чериниң удуртукчузунга корум-чурум хемчеглерин салыры, ону шаңнаары болгаш мактаары;
 - албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннерин томуйлаары база албан чериниң ажылчыннарының төлээлери болуп турар хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүндөн аңгыда, оларның бүрүн эргелерин соксадыры;
 - бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында база оларга быжыглаан эт-хөреңгини ажылгаанының дугайында албан чериниң отчеттары парлаттырган турар уjurлуг массалыг информация чепсектерин тодарадыры;
 - ооң устав-биле көрдүнгөн кол ажыл-чорудулгазына дүүштүр албан черинге сорулгаларны болгаш даалгаларны тургузары;
 - албан чериниң салдыгган хүлээлгелерин боттандырып турарының долгузун болгаш шынаарын хынаарын боттандыраары;
 - «Автономнуг албан черлериниң дугайында» Федералдыг хоойлу-биле, Россия Федерациязының Чазааның база күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының, Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле көрдүнгөн албан чериниң өске-даа хүлээлгелерин боттандылар.
- 5.2. Албан чериниң хайгаарал чөвүлели
- 5.2.1. Албан черинге кежигүннери 5 кижиле составтыг хайгаарал чөвүлелин тургузар.
- Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң составынче Тыва Республиканың Чазаак Аппарадындан ийи төлээ, тургузукчунуң бир

төлээзи, Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызындан бир төлээ, албан чериниң ажылдакчыларындан бир төлээ база ниитилелден бир төлээ кириер.

Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң бүрүн эргелериниң хуусаазын беш чылда доктаадып тургузар.

Чаңгыс ол-ла кижиле хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнү бооп болур.

Албан чериниң удуртукчузу база ооң орадакчылары хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннери бооп болбас.

Хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннери судадып чоранын дүжүрбээн азы үзе баспаан кижилер бооп болбас.

Хайгаарал чөвүлелиниң ажылынга дорт киржилгези-биле холбашкан документ езугаар бадыткаттынып турар чарыгдалдарның компенсациязындан аңгыда, албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннеринге оларның боттарының хүлээлгелерин күүседип турары дээш албан чери шаңнал акшалар төлээр эргези чок.

5.2.2. Хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннерин томуйлаарының дугайында азы оларның бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында шийтирни тургузукчу хүлээп алыр.

Албан чериниң ажылдакчыларының төлээзин хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүнге томуйлаарының дугайында азы ооң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында шийтирни албан чериниң күш-ажылчы коллективиниң Чөвүлели хүлээп алыр.

5.2.3. Хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүнүн бүрүн эргези дараазында таварылгаларда хуусаадан эрте соксаан бооп болур:

- хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүнүн дилээ-биле;

- хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнү кадыының байдалы-биле азы албан черинге турар черинге дорт ай дургузунда чок турганының чылдагааны-биле бодунуң хүлээлгелерин күүседеги аргажок болдунмас болган таварылгада;

- хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүн кеземче харысалгазынга кириштирген таварылгада;

Күрүне органының төлээзи болуп турар болгаш күш-ажыл хамаарылгаларында турар хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүнүн бүрүн эргелерин ол ышкаш күш-ажыл хамаарылгаларын соксаткан таварылгада, хуусаа бетинде соксаткан бооп болур.

Өлгени-биле азы ооң кежигүннери бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксатканы-биле холбаштыр хайгаарал чөвүлелинде тыптып келген хостуг олуттарны хайгаарал чөвүлелиниң бүрүн эргелериниң арткан хуусаа-зында ээлээр.

5.2.4. Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң даргазын хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннери оларның санындан албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннериниң бадылаашкыннарының ниити санындан хөй кезиниң бадылаашкыннары-биле беш чылда сонгуур.

Албан чериниң ажылдакчыларының төлээзи хайгаарал чөвүлелиниң даргазы кылдыр сонгуткан бооп болбас.

Дарга хайгаарал чөвүлелиниң ажылын организастаар, ооң хуралдарын чылдылар, ол хуралдарны даргалап эрттирер болгаш протокол чорударын организастаар. Хайгаарал чөвүлелиниң даргазы чокта, ооң хүлээлгезин албан чериниң ажылдакчыларының төлээзинден аңгыда, хайгаарал чөвүлелиниң назы-хар талазы-биле улуг кежигүнү боттандылар.

5.2.5. Албан чериниң хайгаарал чөвүлели:

- 1) Албан чериниң уставына өскерилгелер кириер дугайында тургузукчунуң азы албан чериниң удуртукчузунуң саналын;
- 2) Албан чериниң филиалдарын тургузар база дүжүрер дугайында, ооң төлээ черлерин ажыдарының база хаарының дугайында тургузукчунуң азы албан чериниң удуртукчузунуң саналын;
- 3) Албан черин эде организастаарының дугайында азы ону дүжүрериниң дугайында тургузукчунуң азы албан чериниң удуртукчузунуң саналын;
- 4) оперативтиг башкаарылга эргезинге автономнуг албан черинге быжыглаан эт-хөреңгини хавыраарының дугайында тургузукчунуң азы албан чериниң удуртукчузунуң саналын;

5) Албан чериниң өске юридиктиг эргелиг албан черлеринге киржириниң дугайында, ооң иштинде өске юридиктиг эргелиг албан черлериниң эге капиталына өске эт-хөреңгини кириериниң азы тургузукчу, азы киржикчи кылдыр ындыг эт-хөреңгини өске арга-биле өске юридиктиг эргелиг албан черлеринче дамчыдарының дугайында албан чериниң удуртукчузунуң саналын;

6) Албан чериниң ажыл-чорудулгазының саң-хөө ажыл-агый планының төлевилели;

7) Албан чериниң удуртукчузунуң саналдап киригени-биле албан чериниң ажыл-чорудулгазының дугайында база ооң эт-хөреңгизин ажылгаанының дугайында, саң-хөө ажыл-агый ажыл-чорудулгазының план күүселдезиниң дугайында отчеттарның төлевилелдерин, албан чериниң чылдың бухгалтер учедун;

8) Албан чери боду аайлап башкаар эргези чок эт-хөреңгини аайлап башкаар талазы-биле дугуржулгалар кылырының дугайында албан чериниң удуртукчузунуң саналын;

9) улуг дугуржулгалар кылырының дугайында албан чериниң удуртукчузунуң саналын;

10) ону кылырынга сонургалы бар дугуржулгалар кылырының дугайында албан чериниң удуртукчузунуң саналын;

11) банкыга агар саннар ажыдып ап болур чээли организацияларын шилириниң дугайында албан чериниң удуртукчузунуң саналын;

12) Албан чериниң чылдың бухгалтер отчетунун аудидин эрттирериниң айтырыгларын база аудитор организациязын бадылаары.

5.2.6. Уставтың 5.2.5. пунктузунуң адаккы 1-5 болгаш 8-ки пунктуларында айтырарыглар талазы-биле албан чериниң хайгаарал чөвүлели сүмени бээр. Тургузукчу албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң сүмелерин көргөниин соонда, бо айтырыглар талазы-биле шийтир хүлээп алыр.

Уставтың 5.2.5. пунктузунуң адаккы 6-гы пунктузунда айтырарыг талазы-биле хайгаарал чөвүлели сүме бээр; ооң бир хоолгазын тургузукчуга бээр. Уставтың 5.2.5. пунктузунуң адаккы 11-ги пунктузунда айтырарыг талазы-биле хайгаарал чөвүлели түннелди үндүрер. Албан чериниң удуртукчузу хайгаарал чөвүлелиниң түннелин көргөниин соонда, ол айтырыглар талазы-биле шийтир хүлээп алыр.

Уставтың 5.2.5. пунктузунуң адаккы 7-ги пунктузунга дүүштүр кирип турар документилерни хайгаарал чөвүлели бадылаар. Айыттыгган документилерниң хоолгазын тургузукчуга чорудуп бээр.

Уставтың 5.2.5. пунктузунуң адаккы 9, 10, 12 пунктуларында айтырарыглар талазы-биле хайгаарал чөвүлели албан чериниң удуртукчузунга ыяап-ла херек уjurлуг шийтирни хүлээп алыр.

Уставтың 5.2.5. пунктузунуң адаккы 1-8 база 11-ги пунктуларында айтырарыглар талазы-биле хайгаарал чөвүлели болгаш түннелдерни албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннериниң бадылаашкыннарының ниити санындан хөй кезиниң бадылаашкыннары-биле бээр.

Уставтың 5.2.5. пунктузунуң адаккы 9 база 12-ги пунктуларында айтырарыглар талазы-биле шийтирни хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннериниң бадылаашкыннарының ниити санындан үштүн ийизиниң бадылаашкыннары-биле хайгаарал чөвүлели хүлээп алыр.

Уставтың 5.2.5. пунктузунуң адаккы 10-гу пунктузунда айтырарыг талазы-биле шийтирни бо уставтың 7 кезээ-биле көрдүнгөн чурум езугаар хайгаарал чөвүлели хүлээп алыр.

5.2.7. Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң баш билир айтырыгларынга хамааржыр айтырыглар албан чериниң өске органнарына көөрү-биле дамчыттыгган бооп болбас.

Хайгаарал чөвүлелиниң азы ооң кежигүннеринден кайызының-даа негелдези-биле албан чериниң өске органнары хайгаарал чөвүлелиниң баш билир айтырыгларынга хамааржыр айтырыглар талазы-биле медээни көргүзөр хүлээлгелиг.

5.2.8. Хайгаарал чөвүлелиниң хуралдарын эргежок чугула хемчег-биле, ынчалза-даа кварталда бирден эвээш эвес катап эрттирер. Хуралды хайгаарал чөвүлелиниң

даргазы бодунуң эгелекчи саналы-биле, тургузукчунун, хайгаарал чөвүлелин азы албан черинин удуртукчузунун негелдези-биле чыылдырар.

Дарга хурал эрттиреринге чедир 10 календарлыг хонуктан орайтатпайн, хайгаарал чөвүлелин кижигүн бүрүзүнге чогуур документини тывыспышаан, дыңнадыр хүлээлгелиг. Дыңнадышкынга хурал эрттирер черни болгаш үезин, а ол ышкаш даап бодаан хүн чурумун айтыр. Хайгаарал чөвүлелин кандыг-даа кижигүнү хайгаарал чөвүлелин баш билир айтырынга хамаарышпас айтырыглардан аңгыда, хуралдың хүн чурумунче немелде айтырыглар кириеринин дугайында саналды кириер эргелиг.

Хуралды белеткеп турда, хайгаарал чөвүлелин кижигүннеринге бээр ужурлук медээлерге болгаш материалдарга чылдың бухгалтер учеду, аудитор түннели, албан черинин уставыга өскерилгелер болгаш немелделерин төлөвилели, а ол ышкаш устав-биле көрдүнгөн өске-да медээ хамааржыр.

Информацияны болгаш материалдарны хайгаарал чөвүлелин кижигүн бүрүзүнге дыңнадышкын-биле хары угда бээр.

5.2.9. Хайгаарал чөвүлелин хуралы, бир эвес хайгаарал чөвүлелин шупту кижигүннеринге ооң болур черинин болгаш үезинин дугайында дыңнадып каан база хуралга хайгаарал чөвүлелин кижигүннеринин чартындан хөй кезин олуржуп турар болза бүрүн эргелиг болур. Хайгаарал чөвүлелин кижигүнү бодунуң бадылаашкынын өске кижиге дамчыдарын болдурбас. Хайгаарал чөвүлелин кижигүн бүрүзү бадылаашкын үезинде чаңгыс үнүг болур. Бадылаашкыннар деңгежи берген таварылгада, хайгаарал чөвүлелин даргазынын бадылаашкыны шийтирлиг болур.

Хайгаарал чөвүлелин хуралына албан черинин удуртукчузун киржир эргелиг. Хайгаарал чөвүлелин даргазынын чалаан өске-даа кижилери, бир эвес оларнын олуршканына хайгаарал чөвүлелин кижигүннеринин иити санындан үштүң биринден хөйү-удурланмайн турар болза, хайгаарал чөвүлелин хуралына киржир эргелиг.

5.2.10. Хайгаарал чөвүлелин тургусканынын соонда ооң бирги хуралы, а ол ышкаш хайгаарал чөвүлелин чаа составынын бирги хуралын тургузукчунун негелдези-биле чыылдырар. Хайгаарал чөвүлелин даргазын сонугу же чедир ыңдыг хуралга, албан черинин ажилдакчыларынын төлээзинден аңгыда, хайгаарал чөвүлелин назыхар талазы-биле улуг кижигүнү даргалап эрттирер.

5.2.11. Хайгаарал чөвүлелин бүгү-ле хуралдарынын протоколдарын протоколдар номнарынга көктээр, ону хайгаарал чөвүлелин кандыг-даа кижигүнүнге таньжары-биле кайы-даа үеде бээр ужурлук. Хайгаарал чөвүлелин кижигүннеринин негелдези-биле оларга албан черинин удуртукчузунун бадыткаан протоколдар номунун ушта бижилгезин бээр.

5.3. Албан черинин удуртукчузу

5.3.1. Тургузукчунун, хайгаарал чөвүлелин азы күш-ажылчы коллектив чөвүлелин баш билир айтырыгларынга хамаарыштырган айтырыглардан аңгыда, албан черинин ажил-чорудулгазынын хүн бүрүнүн удуртукчузунуң начальниги (моон ыңай – удуртукчу дээн) боттандырар.

5.3.2. Удуртукчу-биле күш-ажыл керээзин амгы күштүг хоойлужудулга-биле доктаат-тыгган чурум езугаар тургузукчу чарар.

5.3.3. Удуртукчунун эргелерин болгаш хүлээлгелерин, а ол ышкаш ооң-биле күш-ажыл хамаарылгаларын күш чок болдура-рынын үндезиннерин амгы күштүг хоойлужудулга-биле, бо устав-биле база удуртукчу-биле чарып алган күш-ажыл керээзи-биле доктаадып тургузар.

5.3.4. Албан черинин удуртукчузу-биле күш-ажыл керээзи федералдыг хоойлулар-биле, Тыва Республиканың Чазаанын нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле база күш-ажыл керээзи-биле көрдүнгөн таварылгаларда, хуусаа бетинде күш чок болур.

5.3.5. Албан черинин удуртукчузу албан черинин мурнундан бүзүредилге чокка ажилдаар, ооң иштинде ооң соонургалдарын көргүзөр болгаш ооң адындан дугуржугаларны кылып, бүзүредилгени бээр,

банкыларга санажылга болгаш өске-даа агар саннарны ажыдар, тургузукчу-биле дугуржулга езугаар штаттыг расписаниени бадылаар, албан черинин ажилдакчыларын хүлээп алыр болгаш үндүрер, оларга хамаарыштыр мактал акшаларны болгаш сагылга-чурум хемчеглерин хүлээп алыр, чылдың бухгалтер отчетун болгаш албан черинин ажил-чорудулгазын чурумчудуп турар ишти-ки документилен бадылаар, албан черинин бүгү ажилдакчылары ыяап-ла күүседир-биле дужаалдарны үндүрер болгаш айтышкыннарны бээр, а ол ышкаш Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн өске-даа хүлээлгелерни боттандырар.

5.3.6. Удуртукчу албан черинин удуртукчузунун оралакчыларын томуйлаар, оларнын бүрүн эргелерин болгаш албан-дужаал хүлээлгелерин тодарадыр. Удуртукчунун оралакчылары албан черинин доктаадып кааны баш билир айтырыгларынын болгаш албан-дужаал аайы-биле хүлээлгелеринин азы оларга удуртукчунун берген тодаргай бүзүредилгезинин иштинге ажилдаар.

5.3.7. Албан-ажылын азы коммерция-жагыдын тургузуп турар медээлерин хемчээлин болгаш тургузуун, а ол ышкаш оларны камгалаарынын чурумун Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларына дүүштүр удуртукчу тодарадып тургузар.

5.3.8. Удуртукчу хоойлу-биле доктаат-тыгган чурум езугаар ооң кылган ажылы-биле (ажыл кылбааны) албан черинге, ооң иштинде албан черинин эт-хөреңгизи чиккен таварылгада, чедиртинген когарал дээш харысалганы чүктээр.

5.3.9. Удуртукчу амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр, Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн албан черинин отчеттуун өй-шаанда көргүзери, долугу болгаш ооң шынны дээш тускай харысалгалыг болур.

5.3.10. Албан черинин администрациязынын болгаш күш-ажыл коллективинин аразында үнгөн коллективтиг күш-ажыл талазы-биле маргылдааны Россия Федерациязынын хоойлужудулгазына дүүштүр сайгарып көөр.

6. Улуг дугуржугаларны кылырынын чуруму

6.1. Акша-хөреңгилер аайлап-башкары-биле, чегген акша-хөреңгилер кириштиргени-биле, эт-хөреңги хавыраы-биле (албан чери боду башкара эргелиг турган), а ол ышкаш дугуржуганын өртээ, чок-ла болза хавырып турар азы дамчыдып турар эт-хөреңгинин өртээ сөөлгү отчеттуг чылда бухгалтер отчетунун медээлери-биле тодарадып турары албан черинин активтеринин балансылыг өртээнден он хуу ажып турар апарган таварылгада, ыңдыг эт-хөреңгини ажылгалга азы долаага дамчыдып бээр-биле холбашкан дугуржуганы улуг деп санаар.

6.2. Улуг дугуржуганы албан черинин хайгаарал чөвүлелин баш бурунгаар чүүлдүг деп көргени-биле кылып. Хоойлу негелделерин үревишаан кылдыгган улуг дугуржуганы, бир эвес дугуржулгага өске тала хайгаарал чөвүлелин дугуржулга кылырын чүүлдүг деп көргени чок болганынын дугайында билген азы билир турар ужурлуу шынзыттыгган болур болза, күш чок деп санап болур.

6.3. Удуртукчу албан черинин мурнунга харысалганы, ол дугуржуганын күш чок болганындан хамаарылга чокка, хоойлуну үревишаан кылган улуг дугуржуганын түннелинде албан черинге чедиртинген когаралдарнын хемчээли-биле чүктээр.

7. Албан черин эде организастаары база дүжүрери

7.1. Албан чери амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле көрдүнгөн таварылгаларда болгаш чурум езугаар эде организастаттыгган бооп болур.

Албан черин эде организастаарын Тыва Республиканың Чазаанын айтышкынынга дүүштүр азы Россия Федерациязынын амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурум езугаар судтун шийтири-биле боттандырар.

7.2. Катап тыптып келген юридиктиг эргелиг албан черлеринин күрүнө бүрүткелин кылган үеден тура, каттыжышкын хевиринге эде организастаан таварылгалардан аңгыда, албан черин эде организастаттыгган деп санаар.

7.3. Албан чери амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле көрдүнгөн үндезиннер-биле болгаш чурум езугаар дүжүрткен бооп болур.

Албан чери Тыва Республиканың Чазаанын айтышкынынга дүүштүр азы амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле доктааткан чурум езугаар судтун шийтири-биле дүшкен бооп болур.

7.4. Албан черин дүжүрери өске кижилерге эрге-хүлээлге чуруму езугаар эргелер болгаш хүлээлгелер шилчидилгези чокка, ооң ажил-чорудулгазын соксадырынга чедирер.

7.5. Дүжүрүп турар албан черинин кредитор негелделерин хоойлуга дүүштүр хемчег ап болур эт-хөреңги-биле хандырар. Кредитор негелделерин хандырганынын соонда, албан черинин артып калган эт-хөреңгизин, а ол ышкаш албан черинин хүлээлгелеринин талазы-биле хемчег ап болбас деп

көргөн эт-хөреңгини дүжүрүп турар комиссия албан черинин тургузукчузунга дамчыдар.

Дүжүрүп турар үеде албан черинге хамааржып турар тускай эрге (угаан өңчүзү) өңчү ээзинче шилчир.

7.6. Юридиктиг эргелиг албан черлеринин чаңгыс аай күрүнө даңзынче чогуур бижидилгени киригенинин соонда, бодунун ажил-чорудулгазын соксаткан албан черин дүшкен деп санаар.

7.7. Албан черин чок кылып база эде организастап турда, ажылындан үнүп турар ажилдакчыларга Россия Федерациязынын хоойлужудулгазына дүүштүр оларнын эргелерин болгаш эрге-ажыын сагыыры магадылаттынар.

7.8. Албан черин эде организастап турда (башкарылга, саң-хөө-ажыл-агый, хууда состав болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле) бүгү документилен доктааттыгган чурум езугаар эрге хүлээникчизинге дамчыдар.

7.9. Албан черин чок кылып турда, ооң документилен Россия Федерациязынын хоойлужудулгазы-биле доктааттыгган чурум езугаар күрүнө архивинче дамчыдар.

Тыва Республиканың Чазаанын 2008 чылдың декабрь 24-те № 778 доктаалы-биле бадылаан

Шимчевес хөреңги объектилерин болгаш онза үнелиг шимчээр эт-хөреңгини киригени-биле «Тыва Республиканың Чазаанын автобаазасы» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан черинге быжыглап турар Тыва Республиканың күрүнө эт-хөреңгизинин СОСТАВЫ

№	Объектилерин аттары	Күрүнө дугаары	Ажылгал-га кириген болгаш үндүргөн чылы	Балан-сылыг өртээ, рубль-биле	Элэни, рубль	Арткан өртээ, рубль
1.	Гараж бажыны, Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың 5 а	2326	1967	4049233,02	4049233,02	0
2.	Гаражка улай тудуг, Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың 5 а	153,1	1971	1133291,88	1076627,29	56664,59
3.	5 машина турар гараж, Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың 5 а	332,6	1988	1611940,68	805970,34	805970,34
4.	ЖБИ херими, Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың 5 а		1984	591522,12	354913,27	236608,85
5.	Автомашина ГАЗ-3102	Т 025 ТТ	2003	440776,48	293557,13	147219,35
6.	Автомашина ГАЗ-3102	Т 020 ТТ	2004	330625	183496,87	147128,13
7.	Автомашина ГАЗ-3102	Т 056 ТТ	2004	330625	183496,87	1471,28
8.	Автомашина ГАЗ-3102	Т 007 ТТ	2005	301320	167232,6	134087,4
9.	Автомашина ГАЗ-3102	Т 009 ТТ	2005	301320	167232,6	134087,4
10.	Автомашина ГАЗ-31105	Т 240 ТТ	2005	301320	167232,6	134087,4
11.	Автомашина ГАЗ-31105	Т 015 ТТ	2005	251640	111728,16	139911,84
12.	Автомашина ГАЗ-3102	Т 014 ТТ	2005	251640	111728,16	139911,84
13.	Автомашина ГАЗ-31105	Т 004 ТТ	2005	251640	111728,16	139911,84
14.	Автомашина ГАЗ-31105	Т 006 ТТ	2005	251640	111728,16	139911,84
15.	Автомашина ГАЗ-31105	Т 011 ТТ	2005	251640	111728,16	139911,84
16.	Автомашина ГАЗ-31105	Т 131 ТТ	2005	251640	111728,16	139911,84
17.	Автомашина ГАЗ-31105	Т 172 ТТ	2005	251640	111728,16	139911,84
18.	Автомашина ГАЗ-3102	Т 037 ТТ	2005	251640	123876	155124
19.	Автомашина ГАЗ-31105	Т 021 ТТ	2005	251640	123876	127764
20.	Автомашина ГАЗ-31105	Т 062 ТТ	2007	249000	55278	193722
21.	Автомашина ГАЗ-3102	А 008 АА	2007	355000	55278	299722
22.	Автомашина ГАЗ-3102	А 011 АА	2006	224400	74725,2	149674,8
23.	Автомашина ГАЗ-3102	А 007 АА	2007	220000	48840	171160
24.	Автомашина ГАЗ-31105	Т 115 ТТ	2007	279000	61938	217062
25.	Автомашина ГАЗ-3102	Т 003 ТТ	2007	349000	77478	271522
26.	Автомашина ГАЗ-3102	Т 002 ТТ	2007	355000	78810	276190
27.	Автомашина УАЗ-31519	Е 634 АО	2004	247320	137262,6	110057,4
28.	Автомашина УАЗ-31519	Т 053 ТТ	2005	247320	109810,08	137509,92
29.	Автомашина УАЗ-31519	Т 118 ТТ	2007	308000	68376	239624
30.	Автомашина УАЗ «Патриот»	А 006 АА	2007	475000	105450	369550
31.	Автомашина ВАЗ-21103	А 017 АК	2004	322000	230230	91770
32.	Автомашина ГАЗ-332132	Н 706 АН	2003	341600	227505,6	114094,4
33.	Автомашина Toyota LAND CRISER 100	А 001 АА	2007	2656500	1474357,5	1182142,5
34.	Автомашина Toyota LAND CRISER 100	А 005 АА	2004	2144771	476139,16	1668631,84
35.	Автомашина Toyota CAMRY	А 004 АА	2007	990000	219780	770220
36.	А в т о м а ш и н а Volkswagen PASSAT	А 017 АА	2007	705000	156510	548490
37.	А в т о м а ш и н а Volkswagen PASSAT Шыптузу	А 010 АА	2007	705000	156510	548490
				22858005,18	12293119,85	10564885,33

(Төнчүзү.
Эгези № 33 «Шында»).

Школаларның удуртукчулары, информатика башкылары тыва үш борбак үжүвүстү компьютерлеринче чүге мынчага дээр кирип шыдавайн турарыл? Тыва үжүктөр ажыглава, домктарның утказы билдинмес. Чижээ: шүлүү деп сөс шулуу, хөйү билеп алыр дээр, хөйү билеп алыр болу бээр, каракка чаржынчыг, эпчок. Ындыг домктар дамчыгытыр уругларны канчалдыр кижизидер бис? Төрзэн дылывысты хүндүлөйин турарывыс ында безин көстүп турар.

Университет башкыларының солун-сеткүүлдерге, чыындыларга үндүрүп турганы ажылдарын ол хевээр дүжүрүп парлап алгаш, чүгле чижектерин өскерттип алган чүүлдер база таваржып турган. «Башкы» журналга парладып турган шынары куду ажылдарын кожуп каан улус элзэн хөй. Ынчангаш ук журналга тыва дылда үнүп турар материалдарны, ылаңгыя тыва дыл, чогаалга хамаарышкан материалдарны, шыңгызы-биле хынап турар редактор турарын үе негеп келген.

Бодунуң кожунун, школазын төлээп келген башкыларның папкаларын удуртукчулар, методистер чүге сонурган көрүп, ашпайн турарыл? Папканың ишти система чок. Негелде езугаар башкының ажылдап турары темазы, проблемазына турсааткан дыл азы чогаал кичээлдериниң делгеренгей ажылдап кылганы планнары турар ужуруг. А папкаларда хөй-ниити ажылдары, класстан дашкаар ажылдарының бижилгелери, башкының аңгы-аңгы үеде ап турганы өөредилге-биле холбашпайн турар шаңналдары, хүндүлел бижиктери, дужаалдар... Ында кириген чамдык ажылдарның хевири (кичээл азы класстан дашкаар ажыл, эртемшинчилел ажылы бе дээрзи) билдинмес, сорулгалары салдынмаан.

Оон аңгыда ол папкаларда меге материалдар кирип турары бисти кайгаткан. Чижээ: 2008 чылдың ноябрьда бистиң факультетивиске эрттирип турган Тываның Улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдун 100 чыл юбилейинге турсааткан конференцияга илеткел номчувайн, анаа дыңнакчы бооп олурган бир башкы «ТывКУ-га эки илеткел номчаан дээш шаңналды» деп бижимелди кылгаш, кожунуң өөредилге эргелелинге таңмаладып алган болган. Таңма салып турар ажылдакчылар ону салыр бетинде херек

документилерни негеп, оларның шынын хайгаараар болза эки.

Эге өөредилге болгаш орус дыл, чогаал, төөгү факультеттери дооскан башкылар кандыг-бир чылдагаан-биле ук эртемнерин башкылап шыдавайн баргаш, тускай дооскан эртеми чок хирезинде, тыва дыл башкызы бооп ажылдап турар. А бистиң арыг тыва дыл, чогаал дооскан доозукчуларывыс ынчангаш ажыл тыппайн турар. Боттарының таныш-көрүш, төрелдөргүл аайы-биле харылзаазын камнап, кулакты кызыккан олурар директорлар бар болуп турары база билдинип турду. Оон хараазы-биле уруглар ук кичээлдерни со-

нарда бердинген чогаалдарның методиктиг аппарады долу эвес, чогаал сайгарылгазы-биле холбашкан онаалгалар көңүс эвээш. Амгы 21 вектиң өөреникчилеринге сонурганчыг эвес, дылы уранчечен аргалар-биле байлак эвес чогаалдар ам-даа номнарда бар. Ортумак болгаш аныяк салгалдың чогаалчыларының ханы уткалыг, өөредиглиг чогаалдарын номнарже кирибейн турар. Тыва дылда школа назылыг уругларга таарыштыр кылдыңан тайылбыр словарь чок, номчулга номнары эвээш...

Тыва дылга мультфильм, кинофильм кылып болур деп чүвени Тээлиде В.Д.Иргиттиң баштааны

алган чүүлдеривисти садып ап келирин база сүмеледивис.

ТР-ниң Чазаның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун литература секторунун эртем-шинчилел болгаш критиктиг ажылдарының школарга четпейн турарын база демдеглевес аргажок. Сураглыг критик, ф.э.к. А.К. Калзаның 8-10 класстарга тыва литература номун чаартып эде кылыр талазы-биле айтырыг каш-каш чылдар иштинде шийтирлеттинмейн хевээр артып турар. Тыва литература программазын эде кылыр комиссияны тургузуп каан, а оон ажылы мынчага чедир көзүлбейн турар.

турар. А тыва дыл, чогаалга ол-ла бүгүнү кым белеткээр ужурулуг? Чеже бот-боттарывысче чугжуп келир бис?

Тыва дылды болгаш чогаалды сайзырадырының дугайында чылдан чылче солун-сеткүүлге бижип, радиога-даа чугаалажып келдиз. Ол-ла бүгүден эки түнелдер көзүлбейн, шийтирлеп чадап турарывыс меге эвес. Бо-ла айтырыгларны өөредилге болгаш Культура яамыларына, ТР-ниң Чазанга чугаалажыр үе келген. Орус дылдың чылын бүдүн Россияга чарлааш, эрттирген болгай. А бистиң республикага Тыва дыл чылын эрттирер деп саналды башкылар үндү-

«2009 ЧЫЛДЫН ТЫВА ДЫЛ, ЧОГААЛ БАШКЫЗЫ» деп конкурс дугайында чугаалажыылы

нуургавас, тыва чогаал номчуксавас.

Элзэн үеде орус дыл башкылап чорааны-биле чаңчыккан аайы-биле орус терминнер адай бээр ийикпе, азы теория талазы-биле улуг частырыгларны эрттирип турар башкылар чок эвес. Бир эвес өске мергежил дооскан башкылар тыва дыл, чогаал башкылаар ужуруга таваржыр болза, ТывКУ-га 1-2 чылдың иштинде тыва филология талазы-биле башкылап болур кылдыр курстарны эртип алгаш, тускай документилиг ажылдаар болза эки. Өөредилге яамызындан ыңдыг хыналданы чорудары чугула.

Башкыларның мөөрейи доозулган сөөлүндө жюри кежигүннери болгаш мөөрейге киришкен башкылар тыва дыл, чогаал башкылаашкынының дугайында «тегерик столду» (конкурстун 3 кадазы) эрттирген. Аңаа башкылар школарда тыва дыл, чогаал шактарының кызырлып турарын база оларны сөөлү 5-6-гы кичээлдер кылдыр расписаниеге кирип турарын демдегледип турду.

Тыва чогаал башкылаарының методиказында четпес айтырыглар муңчок хевээр артыпшаан. Тыва литература башкылаашкынының концепциязы ам-даа бижиттинмээн. Тыва чогаал номнарында кирип турар чогаалдар-биле күрүне стандарттары, программаларында айтыпкан чогаалдар дүүшпес. Ном-

«Авырал» студиязы, Эрги-Барлыктың башкылары болгаш өөреникчилери, Кызылдан Р.Ооржак баштаан бөлүк бадыткаан болгай, оларны өске кожуннар база чоп деткип болбас деп? Төрзэн дылынга үнген ыңдыг фильмнер уругларның чугаа сайзырадылганын кончук чугула рольду ойнаар. Чүгле оларның тематиказы, сөс курлавыры уругларга өөредиглиг, чараш, ханы уткалыг болуру күзенич.

Орус дылга деңнээрге, тыва дылда дыл-даа, чогаал-даа кичээлдеринге даяныптар таблицалар, схемалар, сюжеттик чуруктар, дидактиктиг материалдар, методиктиг сүмелер, өөредилге-методиктиг комплекстер, электронуг номнар, дискилер... чогуң башкылар демдеглээн. Алдын, мөңгүн медаль-биле доозуп турар уругларның чогаадыгларын үлегер болуру-биле аңгы ном кылдыр үндүрерин дилеп турду...

Ынчалза-даа боттары кичээлге ажыглап турары материалдарын рецензияладып, редакторладып алыры-биле азы национал школар сайзырадыр институтка парладыр кылдыр эккээр дээн чижектиг саналдар үнемди. Ол-ла бүгүнү ТывКУ-нун ийи кафедрасының башкылары кылып берзин дээн хевирлиг хөөннер билдинип турду. Бистиң хүлээлгевис элзэн аңгы деп чүвени билиндирбишаан, боттарывыс күжүвүс-биле кылып

Мурнунда башкылар билин бедидер институт (ИУУ) турган, сөөлүндө педагогиктиг өөредилгени сайзырадыр институт деп аттыг апарган институтка (ИРПО) тыва дыл, чогаал кафедрасы турган болгаш элзэн ажылдарны чорудуп турган. Амгы үеде ол институттун баазазында ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының кадрларының мергежилин бедидип, билин ханыладыр күрүне институту (директору Ч.В.Монгуш) ажылдап турар. Оон аңгыда ук яамыга хамааржыр Национал школарны сайзырадыр (хөгжүдөр) институт (директору Г.Д.Сундуй) база бар. Оларга тыва дыл болгаш чогаал башкыларына дузалаар аңгы кафедра, лаборатория турар ужуруг, аңаа кончук дуржулгалыг методист башкылар ажылдааш, школарга эргежок чугула дузалал материалдарны үндүрер үе келген. Шыырак башкыларның дуржулгасына даянып, методиктиг ажылдарны чоп үндүрүп болбас деп? Өөредилге сайыдының оралакчызы О.О.Иргит, ында өөредилге килдизи (эргелекчизи С.В.Монгуш) тыва дыл, чогаалга хамаарышкан чамдык нарын айтырыгларны шийтирлээринге база дузалажыр дээш кандыг ажылдарны кылып турарыл? Өске эртемнерге Москвадан үениң негелдезинге дүжүр кандыг-даа дузалал, көргүзүг материалдар кээп

рүп турган.

Дыл чокта, чон чиде бээр. Мындыг байдалга турар болзувусса, чаа өзүп орап уругларның төрзэн дылы, чогаалына хөңнү чокталы берип, дылывыс чидип болурунун айыылы чоокшулап келбээн бе? Чамдык ада-иелер доозукчу уругларынга Чаңгыс аай күрүне экзаменнерин (ЕГЭ) дужаарына тыва дыл, чогаал шалтык, артык болуп турар дээн чижектиг саналдар үндүрүп, орус класстарже уругларын шилчидип турар. Хамык ужуру экзаменинде-даа эвес. Төрзэн дылын эки билер, ол дылынга боданыр, сайгарып чугаалаар кижжи өске дылдарны эки шингээди алыр деп чүвени амыдырал чеже-даа бадыткаан. Бис тывалап уругларывыс кижизитпес болзувусса, бистиң ажы-төлүвүс тыва ном номчувас болза, өске кайы чон чугаалап, номчуурул?

Эргим ада-иелер, башкылар, байлак, чараш төрзэн дылывыска ынак болуп, хүндүлөп, хумагалаалынар, тыва кижжи бүрүзү дылывыска ынак болуулунар! Уругларывыс арыг тыва дылынга чугаалап, чоргаарланып чоруур болзун, тыва чонувус чүс-чүс чылдарда улам немежи көвүдөзүн, төрзэн дылывыс улам сайзыразын!

К.Б. ДОРЖУ,
ТывКУ-нун тыва болгаш ниити дыл эртемнериниң кафедрасының доцентизи.

Көдээниң чамдык айтырыглары

МАЛ БИСКЕ АЖЫКТЫГ

зин көрүп чор мен. Шаг-үе өскерлирге кижилерниң аажы-чаңы база дыка-ла өскерлирин кижжи өскерлердир. Бистиң ада-өгбелеривис хуу ажыл-агыйын тудуп, мал-маганын өстүрүп, төрөл бөлүк аайы-биле кады кожа, эп-найыралдыг, кандыг-даа ажылды кылырда демнежи, бот-бодунга дузалажыр чораан. Ажыл кылгаш, арага-д ары ижи турганын черле көрбээн мен, аштанып-чемненип, чагыжып-сургажып тургаш ажылдаан турар чүве. Амгы бурунгаар хөгжүлделиг үеде кижилерниң угаан-медерели сайзырап, эртем-билин бедип, ада көрбээнин өгү, ие көрбээнин кызы көрүп, амыдырал-чуртталгавыс экижи келген-даа болза, ада-өгбелеривистин чагай чаңылдарын сагывайн турар-дыр бис. Бот-бодушту хүндүлөшпейн, ылгажып,

кижи бүрүзү (дөргүл-төрөл улус безин) бодун бодап, баяан кижжи бай аайы-биле, ядарап баксыраан кижжи аайы-биле биле эш-өөрү, ха-дунмазы-биле эдержир апарган үе-дир бо. Байдал бо хевээр турар болза, тыва чоннун чагай чаңылдары шуут уттундуруп чидер-ле-дир.

Сөөлү үеде хөй-хөй кижилер хоорайже, оон чоогунче көжүп турары дарга-бошкаларның дүвүрелин оттурар ужуруг. Шууту хоорайже көжүп туруп бээривиске, кым мал өстүрерил, чер-чуртувусту кым элээрил? Чер девискээри-висти, кызыгаарывысты быжыг-лаар дээш ажылдарны чорудуп, ол черлерге чурттакчы чонну, ылаңгыя аныяктарны, арттырар дээш хемчеглерни алырывыс чугула. Бодум хуумда ойттуг, суглуг черге мал азырап чурттаксаар-дыр мен. Ын-

чаар бе дээрге, күш-шыдал чок кырган улусту бастып оорлаар-дырлар. Черле ынчаш аныяк-даа улус мал азыраарга, оорлап-ла турар, халап болган чон бис. Мал оорлаар кижилер база ыңдыг-дыр, ылгай көрүп тургаш оорлаар, шыдалдыг, демниг улус болза дегбес, ыракта-ла чоруп турар. Шала кошкак, дем чок улус болза, дораанна тазартыр оорлаарлар. Оорлар дээрге-ле чанында кожаларың азы сени таныыр-билир кижилер-дир! Бодум хуумда ынчаар билип турар мен. Оон башка кайда-чүде бир кожуунда кижжи сээң малыңны канчал оорлап чыдарыл? Билир кижилер айтып берип, чок болза боттары оорлааш садыпкаш, акшазы-биле арагалап кылаштажып турарлар бар болдур ийин.

Ояа АМАЙ-ООЛ.
Кызыл кожун. Кур-Чер суур.

Ажыл-агый чок, колхоз, совхозтар буурап дүшкен, рынок экономиказының берге үезинде чурттап тур бис. Шыдал-быралыг, эргедужаалдыг кижилер хуужудар черлерни шагда-ла хуужудуп алгылаан, ажыл-агыйже таныш-көрүш таварыштыр чүү-хөө сунуп, холун актап чыткаш кирер апарганын шупту билер бис. Чамдык албан черлеринде эртем-билин чавыс, кылыр ажылының уг-шин безин орта билбес, анаа-ла хүн эрттирип, чирик дуглап оорлар эвээш эвес. А шыырак эртемниг, билиг-мергежилдиг-даа болза, ажыл тыппайн, муңчулуп чоруурлар мырыңай хөй. Оларның чамдыктары муңгарап-деңгерээш салдынып, арагадарыже сундугуп турарлары база бар. Мындыг байдалче кирип, кошкак талазын көргүзүп турар кижилер, ылаңгыя аныяктар, чазып турар-дыр. Моон соңгаар канчаар чурттаарыл, кайыын акша ажылдап алырыл деп хандыр боданып, башты ажылдадыр херек. Амыдыралдан өскерип чоруурга, шимченгир,

сагынгыр-тывынгыр, ажылдан кортпас, ажылды дилеп чоруур кижилер акшаны кайыын-даа, канчаар-даа ажылдап алыр боор-дур. А чалгаа кижилер беленин харап диленип, белен чүве манап, анаа-ла кылаштажып чоруур боор-дур.

Бистиң тыва чуртувус кончук бай, эртиме-байлактыг, эгээртинмес арга-арыгыг, хемнер, хөлдери. Ында аң-мең, кат-тоорук, эм ойттар, балык-байлаң дээш-ле, амыдыралга ажыктыг чүнү чок дээр. А бис, тыва чон, бо бүгү байлакты чөптүг ажыглап, акша-төгерикке чедирип, садып-саарып ап шыдавайн турарывыс – боттарывыстың-на багывыс-тыр ийин...

Эргим тыва чонум, арагадарыже сундукпайн, ажы-төлүвүс эртем-билиглиг, төлөптиг кижилер болур кылдыр бичизинден эгелеп өөредилге-кижизидилгезинче улуг кичээнгеи салып көөлүңер деп, 70 хар ашкан улуг өгбөңер силер бүгүдеге чагыыр кижжи-дир мен. Чээрби чүс чылдың чартыын чурттап, чээрби бирги чүс чылдың эге-

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

АМЕРИКА, АРГЕНТИНА, АНДЫ, АКОНГАУА КЫРЫНДА ТЫВАЛАР

(Уланчызы. Эгези № 32, 33
«Шында»).

Оон боларга дужаар. Бо пакетти чидириптер болза, штраф 1000 доллар азы 35 муң хире рубль. Россиядан бистен өске команда чок. «Россия» деп сестү рейнджерлер хаайынга-даа какпадылар. «Сибирь» — «Сибирия» деп сөс дыннааш, бистерни сонугурап эгеледилер. Оларга Сибирь бир аңгы, харлыг соок күрүне кылдыр билдинип турар хире чорду. Плаца де Муласта хей эвес даштыкы альпинистер бар болду. Душ бооп Эквадордан келген Эдгар деп альпинистке таваржы бердим. Орустаар эр болган, арай-ла сөс курлавыры кончуг эвээш. Кадайы орус кижидир. Кончуг-даа шырак эр болду. Кады төрөөн дунмазы-биле кады Аконгауаже адаанда Ниде де Кондерес (Кондор уязы) (5500м) деп лагерьден үнө бээрге, ону кайгап ханмадывыс. Ооң адааның чийк деп чүвезин, кадыр черлерге чүгле маңнава. Шак ындыг бистиң тыва аныяк эрлер болза деп бодап. «Бистиң чуртувус — Эквадор бедик дагларлыг. Найысылалывыс Кито хоорай безин 3400 метрде. Ынчангаш бедикти тоовас улус бис» — деп, меңээ ол чугаалады. База бир орустаар кижы — поляк Роберт мени майгындан тып алды. 2007 чылда Эверестти (8848м) алган кижы болду. Команданың бир чартыы кошкак улус, ынчангаш демнежи үнээлинер деп саналдап келди. Олардан өске орус сөс эдер кижы тывылбады. Лагерь ажилдакчылары испаннар, англилер чугаалажыр. Бистерден Марианна шуру англи дыл билер, Мачук база углаптар, мен-не чер албас мен. Адаанда Конфлюэнцияда-даа, орукка-даа таварышкан, мында-даа шупту альпинистер «Оллия» деп аразында мендилежир. Аргентиннер ол мендилежи турар, оң холунун салааларын чада тудуптар улус болду. Аконгауаже үнгөн коклага танывазың альпинист-биле «Оллия!» деп мендилежир сен. Бо лагерьде Аргентинаның бодундан, кожазында Чилиден, Испаниядан, АКШ-тан, Польшадан, Эквадордан, Австралиядан, Россия — Тывадан аян-чорукчулар келген. Аравыста дылдарывыс билишпес-даа болзувусса, Аконгауаже чүктенгеш базыпканда, бистерниң бодалдарывыс чаңгыс апар. Харга, меңгиге, хатка, соокка, бедикке кымның чүңү чугаалаксаанын билчип кааптар бис. Бистер чеже-даа өске язы-сөөктүг, аңгы дылдыг, езу-чаңчылдыг болзувусса, маңаа чаңгыс төрөл бөлүктүн кижигүннери апарганывыс ол. Бистерни шак ындыг чаңгыс аймак төрөл кылдыр Альпы, Кордильер, Анды, Памир, Кавказ, Пиреней даглары сомнап каапкан. Бистер шупту булутка, чаап турар харга бүргедипкен Аконгауаже көрүп каап, 3 хондур күштүг шуурганга хадыттывыс.

Чоокку чылдарда Американың индейлери Енисей бажындан угун алган деп медээ парлалгага көстүп келди. Дорту-биле алырга, индейлерниң бурунгу угу бистиң — тываларның, угу бооп турар. Шак ындыг дыңнадыгы баштай англи генетик эртемденнер кылган. Дараазында Россияның эртемденнери индейлерниң ДНК-тестизин тываларның ДНК-тестизи-биле дөмей

дээрзин улай тодаратканнар. Тыва ыттын аңгы уксаазын тодараткан, Чингис-Хаанның амгы дорт салгалдарын тыпкан, тываларның бурунгуларындын индейлер тывылган дээн шинчилелди кылган эртемденгенетик Захаров-Гезехус-биле Москвага декабрьда барык бүдүн хун чугаалаштывыс. Ооң ажилдап турары Россияның Эртемнер Ака-

дыл билбесте кижы тускай дыл-биле эмчи Мария-биле, рейнджерлер-биле чүңү-даа дугуржуп, чугаалажып аптар чүве болду. Бистерге чаңгыс эвес катап оруувус муңгашталы берген байдалдар таваржып турду, оларны дыл билишпес улустун тускай дылы-биле чугаалажып аптар чордувус.

Бистер Плаца де Муласка кел-

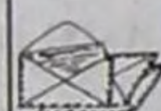
демиязының ниити генетика институтунга, чурттап турар бажынында-даа чугаавыс үзүлбээн. Мен ынчан Мурнуу Америкаже баарымны чугаалап, ында чурттап турар индейлерниң бажының дүгүн эккээин деп саналдадым-даа. Кижинин ДНК-зын дөмейлештирерде, баш дүгүнүн дөзүн шинчи чүве болган. Илья Артемьевич каттыргаш: «Баш дүгүн чулуп канчаар сен, оларны чурукка тырттырып эккел харын» дээн кижы. Ынчангаш индей хевирлиг кижини дилеп, бүдүү көрзүнүп чоруп турар мен. Адаккы лагерьге ындыг кижы тыпты берген, альпинистер эдиртир чолдак дуртсынныг гид эр көстүп келди. Ол Плаца де Муласка келгеш, бир бөлүктү эдирткеш чорупту. Бадып кээрге, ужуражып, таныжар аргалыг болдувус. Адын Сефеино дээр эр болду, Аргентина чурттуг. Мак-Кинли база үнүп каапкан. Бодунун узун төөгүзүн ол кайын билер, а мен ол дугайында кайын тайылбырлап, чугаалап шыдаар мен. Генетиктерниң тодаратканы-биле тываларның бурунгулары сөөлгү катап 15 000 чыл бурунгаар Америкаже чоруткан бооп турар. Олар чоорту Сонгу Америкадан Мурнуу Америкаже кылаштажып бады барганнар. Ынчангаш бис ийи төрөл, 15 000 чыл эрткенде, ужуражып турарывыс ол. Бир эвес мен Сефеинону: «Эртемге херек, бажың дүгүндөн берем!» дээн болзумза, ол кара бажының дүгүн харам чокка чулуп-даа бээр турган боор.

Өске ораннарда даштыкы дылды, ылаңгыя англи дылды, билири чугула. Мен бичин немецтээр кижы мен, ол хирезинде кижы ала-чайгаар-ла каш борбак билирим англи сөстөрни ажыглай бээр. Чугула херек апарганда, испан, англи-даа

ген кежээвисте бичин чартылар даш кырынга одап алгаш, саң салдывыс. Чер-делегейниң бедик даглары бистерге эз көрнүр кылдыр, агаар-бойдузу өршээлдиг боор кылдыр кая-даа чалбарыыр улус бис. Чемивис дээжизин хензиг одувус кырынче өргүп, сүрлүг, күчүлүг Аконгауаже чалбарыгың сөстөрин каргырааның үделгези-биле дыңналдыр чугаалап тур мен. Ол-ла эмчи-биле, рейнджерлер-биле дылдывыс билчип чадап, хат-шуурганын каш хондур былгап турда, бир эртен дээривис көк хилиң болу берген. Аконгауаже үнеринге белеткенгеш, рюкзактарны чүктээриниң кайызы чорувуста, рейнджерлер келгеш бисти даже үнерин хоруп эгеледилер. Чүү болган? Идиктеривисче айтылалар. «Шак бо идиктер-биле даже үнер болзунарза, ам дораан геликоптерни кыйгырыптар бис, силерни полисменнер хүлээш, Мендозаже бадырыптар» деп бо ийин! Олар, бистер, «кофлак» деп пластик, ийи каът альпинист идиктиг боорувусту негеп турарлары ол. «Ха! Бо идик-биле бистер 40-50 градус соокта кыжын даглар үнүп турган улус боор бис! Бистиң оранывыста соок 60 градус чедип турар чоор! Силерниң мында, чүү, 20 градус, ону канчап соок дээр чүвөл? Бистер кара чажывыстан соокка чаңчыккан улус боор бис, соок ораның төлдери-дир бис!» деп мындыг бис. Алехандро деп узун баштыг рейнджер тура: «Чаңгыс базым даже углай базар болзунарза, вертолетту кыйгытырым ол» дээш, радиотелефонун холунда чайды. Бир ай бурунгаар Аконгауага шуурган үезинде 7 альпинист донуп өлгөнин ол чугаалады. Ынчангаш дүрүмнү шыңгыратканнары ол. Че, канчаар дээр, өске күрүнениң дүрүмүнге

канчап удурланыр боор. Оларның негелдези биске хоойлу болгай. Мачук чааскаан кофлак идиктиг кижы болгай. «Мен чааскаан үнейи!» дээрге, соло — чаңгыс кижы база үнүп болбас дээш хоруп кааптылар. Ам бистерден кымның-даа Аконгауаже үнер эргези чок болу берген. Эртен караңгыда даже дуокаа дезип үнер деп санал-даа келди. Өске черге ынчаар чурум үрээрге, болбас. Адырам, адырам! дишкеш, майгынарда арткан каш альпинистерден чеже-даа доллар-биле оларның кедип каапкан кофлагын садып аар диштивис. Бир фирманың ажилдакчызы эрний сагыш човаачалы аттыг, бодунун кофлагын уштуп келди. Марианнага хос, меңээ чүгле чуга укка кирер. Ол идикти хонукта 1000 рубльге хөлезилеп алдывыс.

Мен идик чок арткан-даа болзумза, удуртукчу болганымда, лагерьге артарымга рейнджерлер

Чаңгыс темага
ийи чагаа

АЧАМНЫҢ УГБАЗЫН ДИЛЕП ТУР МЕН

Силерниң солунунарны дамчыштыр төрелим тып алыксааш, бижи олур мен, дузалап көрүнер. Ол угбамга бир дугаар болгаш сөөлгү катап 1994 чылдың чыйында дача автобузунга ужурашкан мен, ам кайда-чүдөзін-даа билбес мен. Адын Кара-кыс Салчаковна Ооржак дээр, адреси Лопсанчап 37/3-53, 54 деп айтып берген, ол бажының садыпкаш, көже берген болган. Ачамның адын Соян дээр, Тожуга ажилдап чораан, чогум чурту Бай-Тайга. Бо мээң каш сөстүг чагаамны, канчап билер, ачамның угбазы болур кижы номчуп кааш, мени сактып келир чадавас. Адресим редакцияда арттырып каан мен.

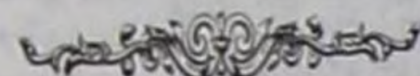
Римма КУУЛАР.

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕ МЕҢЭЭ ДУЗАЛААН

Бо чагааны мен шагда-ла, 20 чыл бурунгаар, солунга бижири деп бодап чораан кижы мен. Ам черле бижири бодай бердим. Мен бо чагаамның дузасы-биле 1979 чылда меңээ улуг буян чедирген өг-бүлөгө четтиргенимни илередиксеп чоруур мен. Ынчан июль 30 үези чүве. Мен 8 класс дооскаш, Кызылдың педучилищезинге экзамен дужаар дээш чеде берген мен. Мээң почта-биле чоруткан документилерим-даа дужааттынмаан болган.

Ол кежээ автобустан дүшкеш, ниити чуртталга бажыңы ажиттынмаан турда, черге-даа болза, хонуп алыр-дыр деп турумда, мени бир-ле кижы кый депкен. Ынчаарда көрнүп кээримге, аңаа чүгле ол аныяк өг-бүле турган. Ол меңээ буян чедирип каан өг-бүлениң ат-сывында да айтырып албаанымга хому-дап чоруур мен. Чүгле харын Тес-Хем чурттуг деп сактып алган мен. Оларның херээжен ээзи «дакпыр» кижы деп эскерген мен. Ам бо үеде болза, оларның 30 хире харлыг уруу азы оглу бар боор.

Мээң бо Кызыл-Хая суурунда 26 чыл дургузунда эки ажилдап чоруур дээр-ле, бо аныяк өг-бүлениң ачызы деп билер мен. Ынчангаш 1979 чылда педучилищеге август айның эгезинде секретарь болуп ажилдап турган аныяк кижиниң өг-бүлезин таныыр кижилер бар болза, мээң бо дилээшкимге дуза кадыптар боор дээш бо чагааны бижи ор мен. Орус чон «кажан-даа болбазындан орай-даа бол, дээр» деп чугаалажыр ийик. Документилерим дужаагаш, мээң келир үемге улуг дуза катканнарга орайтап-даа бол, четтиргеним илередип, ужуражып көрзе деп идегел-биле чагаамны доостум.

Екатерина ХЕРЛИИ,
эге класстар башкызы.

(Уланчылыг).

2009 чылдың март 26-да эрттирген №6-КР/09 аукционнун түңнелдери

Арга-арыг тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарына эргени алырының талазы-биле №6-кр/09 аукционга киржиринге чагыгларны хүлээп алырының 2009 чылдың март 26-да протоколунга үндезилеп база арга-арыг участоктарын хөлезилээр керээни чарарына эргени алырының азы Тыва Республиканың Арга-арыг агентилелин 2007 чылдың август 1-де №38 дужаалы-биле бадылаттырган арга-арыг тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарына эргени алырының талазы-биле арга-арыг аукционун эрттиреринин Чурумунга дүүштүр аукционну

эгелээринин мурнунда шуптузун күштүг деп санаан 7 бижимел чагыг кирген. Садыглаашкынга киржир күзүлдиг аукцион киржикчилеринден оларның баш удур төлевиринин түнүн төлээнин бадыткап турар документилерни алган, ол дугайын аукционга киржиринин чагыгларын хүлээп алганының дугайында 2009 чылдың март 24-те тургускан протоколунда айыткан.

Дараазында аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттырган, чүге дээрге чагыглар кириер хуусаа төнгүже аукцион чүүлүнүн бүрүзүңгө чүгө чаңгыс чагыг кириринген:

А/ч №	Турар чери		Квартал-дың №	Ажыглал ыяштын хемчээли (куб.м.)		Аймаа	Шөлү, (га)	А/ч эге өртээ, рубль
	Арга-арыг ажил-агыйы	Участоктун арга-арыг ажил-агыйы		Ниитизи-биле	Оон иштинде тудуг ыяжы			
1.	Тожу	Хамсыра	76/1	935	-	Л	12,0	3063,0
2.	Тожу	Хамсыра	75/10	110	-	Л	3,0	505,0
3.	Тожу	Хамсыра	108/27	421	381	Л	3,7	52569,0
4.	Тожу	Хамсыра	111/40	149	-	Л	1,5	489,0
5.	Тожу	Тоора-Хем	48/38	108	-	Л	0,7	496,0
6.	Тожу	Тоора-Хем	15/14	449	-	Л, Б	5,7	2073,0
8.	Тожу	Чызалар	доктааттын-маал/кезээ	82	-	Л	2,0	377,0
9.	Тожу	Сыстыг-Хем	134/8	164	159	Л, С	2,0	20454,0

Аукцион чүүлүнүн эге өртээнге ыяштыг черлерни садар-садып алыр керээзлерин он хонук хуусаада (2009 чылдың апрель 5-ке чедир) чарып алырын аукционнун дараазында киржикчилеринге саналдаан:

№3 биле №4 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Александр Константинович Бакановка;

№6 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – көдээ ажил-агыйның «Чаваш» хереклекчилер кооперативинге;

№5 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Александр Маадырович Хураган-оолга;

№1 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Саяна

Бопунековна Кашпынага;

№9 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Айрана Сергеевна Успунга;

№8 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Людмила Кара-ооловна Колга;

№2 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Алимаа Кумзяковна Тундумага аукционнун организатору (ТР-ниң Арга-арыг ажил-агыйның агентилели-биле) керээни чарарын саналдаан.

1. Дараазында №7 аукцион чүүлүн (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттырган, чүге дээрге чагыглар кириер хуусаа төнгүже чаңгыс-даа чагыг кириринмээн:

А/ч №	Турар чери		Квартал-дың №	Ажыглал ыяштын хемчээли (куб.м.)		Аймаа	Шөлү, га	А/ч эге өртээ, рубль
	Арга-арыг ажил-агыйы	Арга-ыяш а/ч		Ниитизи-биле	Оон иштинде тудуг ыяжы			
7.	Тожу	Чызалар	доктааттын-маал/кезээ	82	-	Л	2,0	377,0

2009 чылдың март 31-де эрттирген №7-КР/09 аукционнун түңнелдери

Арга-арыг тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарына эргени алырының талазы-биле №7-кр/09 аукционга киржиринге чагыгларны хүлээп алырының 2009 чылдың март 31-де протоколунга үндезилеп база арга-арыг участоктарын хөлезилээр керээни чарарына эргени алырының азы Тыва Республиканың Арга-арыг агентилелин 2007 чылдың август 1-де №38 дужаалы-биле бадылаттырган арга-арыг тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарына эргени алырының талазы-биле арга-арыг аукционун эрттиреринин Чурумунга дүүштүр аукционну

эгелээринин мурнунда шуптузун күштүг деп санаан 7 бижимел чагыг кирген. Садыглаашкынга киржир күзүлдиг аукцион киржикчилеринден оларның баш удур төлевиринин түнүн төлээнин бадыткап турар документилерни алган, ол дугайын аукционга киржиринин чагыгларын хүлээп алганының дугайында 2009 чылдың март 27-де тургускан протоколунда айыткан.

Дараазында аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттырган, чүге дээрге чагыглар кириер хуусаа төнгүже аукцион чүүлүнүн бүрүзүңгө чүгө чаңгыс чагыг кириринген:

А/ч №	Турар чери		Квартал-дың №	Ажыглал ыяштын хемчээли (куб.м.)		Аймаа	Шөлү, га	А/ч эге өртээ, рубль
	Арга-арыг ажил-агыйы	Участоктун арга-арыг ажил-агыйы		Ниитизи-биле	Оон иштинде тудуг ыяжы			
1.	Туран	Белозерское	50/16	276	232	Л	1,6	30082,0
2.	Таңды	Хову-Аксы	191/18	507	437	Л	7,8	52304
3.	Таңды	Хову-Аксы	194/10	518	442	Л	5,1	55355
4.	Чадаана	Чадаана	153/51	160	84	Л	3,1	11472
5.	Чадаана	Чадаана	172/22	312	265	Л	2,3	36205
6.	Шагаан-Арыг	Ак-Туруг	91/9	174	149	Л	1,0	23104
7.	Шагаан-Арыг	Арыг-Үзүү	105/3	152	130	Л	1,0	19891

Аукцион чүүлүнүн эге өртээнге ыяштыг черлерни садар-садып алыр керээзлерин он хонук хуусаада (2009 чылдың апрель 14-ке чедир) чарып алырын аукционнун дараазында киржикчилеринге саналдаан:

№1 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Таш-оол Алексеевич Ширапка;

№2 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Чойганмаа Окпан-ооловна Кара-Салга;

№3 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Владимир Делгер-оолович Самчанга;

№4 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Сергей Илгин-оолович Ондарга;

№5 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Лада Эрес-ооловна Монгушка;

№6 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Айдаш Кезерович Мерен-Чимитке;

№7 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Урана Спартаковна Чамзыга саналдаан.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың сентябрь 27-де №852 доктаалы-биле Светлана Иргитовна САМБЫД-ООЛДУҢ адынга тывыскан «Куш-ажылдың хоочуну» В №3022110 дугаарлыг шынзылга бижиктин читкени-биле ону куш чок деп санаар.

ДЫҢНАДЫГ

Бии-Хем кожуунун чагыргазының чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының килдизинге Лариса Сынааевна Монгуш Бии-Хем кожуунун «Вавилинский затон» деп черде ниити шөлү 50 га чер участогун хууда дузалал ажил-агыйы тударына хөлезиге аңгылап бээринин дугайында билдиришкенин кириген.

Бии-Хем кожуунун чагыргазының чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының килдизи күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден 30 хонуктун иштинде билдиришкенин талазы-биле бижимел удур саналдарны хүлээп алыр.

Суд приставтарында

ТОРГААЛЫҢ ТӨЛЕ!

РФ-тиң Суд приставтарының федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели «Торгаалың төле!» деп акцияны организа-зап эрттирген.

Акцияның ажил-чорудулгазынга күүсекчи суд приставтары, суд ажил-чорудулгазының үезинде корум-чурумну хандыра суд приставтары болгаш аппараттын ажилдакчылары киришкен.

Ийи хүннүн дургузунда – март айның 28-29 хүннеринде эргелелдин Кызыл хоорай килдизинде база онза чугула күүселде бүдүрүлгезинин килдизинин күүселдезинде 969 күүселде бүдүрүлгелеринин талазы-биле үнүүшкүннерни кылган.

Суд приставтары ИХЯ-ның ОШАЧКИ албанының ажилдакчылары-биле республиканың оруктарынче үнүп, өрелиг кижилеринин чурттап турар адресстерин эргенинин алды шактан эгелеп кезээн. Өрелиг чолаачылардан 7539,35 рубль түнүг торгаал акшазын тырткан, 3800 рубль түнүг хоругдалдың бир актызын тургускан. Өрелиг кижилеринин чурттап турар адресстерин кезээш, 16335,1 рубль түнүг эт-херекселдерге 21 хоругдалды тургускан. 369 кижиге өрени төлээрин шийтпирлээр-биле суд күүсекчи приставтарынга кээр негелдени салган. 266 күүсекчи бүдүрүлгезинге 80378,5 рубль хүлээп алдыган.

Бистиң корр.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

СИБИРЬНИҢ ЧЕМПИОННАРЫ КЫМНАРЫЛ?

Марттың 26-29 хүннеринде Новокузнецк хоорайга аныяктар болгаш улуг улус аразына кик-боксингиге Сибирь федералдыг округтун чемпионады болуп эрткен. Аңаа Сибирьниң бүгү регионнарындан болгаш улуг хоорайларын хей санныг спортчулар киришкен.

Бистиң республиканың адын камгалап, 10 кик-боксерлер аңаа киришкен, техниктиг чараш аргаларны көргүзүп, удурланькчыларын артык күштүүн бадыткааннар.

Кызыл хоорайдан Сылдыс Сендаа аныяктар аразына 51 кил деңзиге үшкү, 54 килге Вячеслав Хуурак ийиги черге төлептиг болганнар. Улуг улус аразына Шолбан Саяа (Ак-Довурак) 51 килге, Чаян Санди-оол (Кызыл) 54 килге, Замир Мамедов (Кызыл) 60 килге, Ират Закиров (Кызыл кожуун) 53,5 килге ийиги чери элзээннер. Аныяктардан Сылдыс Ооржак (Барыш-Хемчик), Чаян Хактыг-оол (Кызыл), Эдуард Салчак (Кызыл), Айдыс Куулар (Улуг-Хем) олар тус-тунда боттарының деңзилеринге бирги черни ап, Сибирь федералдыг округтун чемпиону атты алганнар. «Эң эки шийткечки» деп тускай шаңналга Семен Монгуш төлептиг болган.

Шаңналдыг черлер алган спортчулар май 12-16 хүннеринде Саратов хоорайга болуп эртер кик-боксингиге Россияның чемпионнадына киржир эргени чаалап алганнар.

ТР-ниң Спорт болгаш куш-культура агентилелин чанында элээди уругларның спорт школазының директору Долбан Самдан, ТР-ниң Кик-боксинг федерациязының президентизи В. Бартына-Сады спортчуларның орук-суур чарыгдалына улуг дузаны көргүскен.

Айлаң МОНГУШ.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuv.ru

КИЛДИСТЕР: нийтирил-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, окулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8960. Чагыг 34. Номерни парлалгаже дужааганы; график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүненин унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.